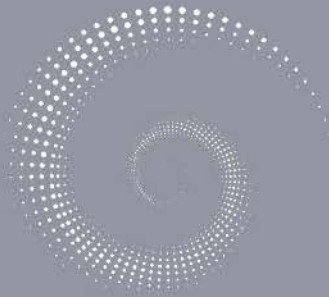

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 1

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Οκτώβριος 2025

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Α΄

Μορφή του πολιτεύματος

Άρθρο 1

«1. Το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία.
2. Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία.
3. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα».

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βιβλιογραφία	1
I. Κείμενο.....	5
II. Ιστορία	5
III. Συστηματική ένταξη/Θεωρία	10
1) Η Μορφή του Πολιτεύματος.....	10
Α) Προεδρευομένη	12
Β) Κοινοβουλευτική	13
Γ) Δημοκρατία	15
2) Η Λαϊκή Κυριαρχία ως θεμέλιο του Πολιτεύματος.....	21
3) Ο Λαός και το Έθνος ως πηγή όλων των εξουσιών	27
IV. Το άρθρο 1 Σ. σε σχέση με άλλες συνταγματικές διατάξεις	32
V. Νομοθεσία	36
VI. Νομολογία	36
VII. Καταληκτικές παρατηρήσεις	39

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Albert R./Contiades X./Fotiadou A., *The Law and Legitimacy of Imposed Constitutions*, 2019· Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011· Αλιβιζάτος Ν., *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, γ' εκδ., 1995· Αλιβιζάτος Ν., «Έθνος κατά Λαού μετά

το 1940», σε: Δ. Τσαούσης, *Ελληνισμός Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, 1983· Amar A., "Popular Sovereignty and Constitutional Amendment", σε: S. Levinson, *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*, 1995· Bánkuti M./Halmai G./Scheppele K. L., *Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution*, *Journal of Democracy* (23) 2012· Βενιζέλος Ε., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021· Βενιζέλος Ε., *Το Κοινοβουλευτικό Πολίτευμα*, 1987· Βλαχόπουλος Σ., *Το Έθνος στο Σύνταγμα του 1975: Οι Σύγχρονες Λειτουργίες μιας Παραδοσιακής Έννοιας*, 2025· Carbone G., *Political Parties in a 'No-Party Democracy' Hegemony and Opposition Under 'Movement Democracy' in Uganda*, *Political Parties* 9 (4) 2003· Γεραπετρίτης Γ., *Η Οικονομική κρίση ως στοιχείο απορρύθμισης της ιεραρχίας των πηγών του Δικαίου*, ΝοΒ 2/2012· Canovan M., *The People*, 2005· Derrida J., *Declarations of Independence*, *New Political Science* 7/1986· Δρόσος Γ., *Συνταγματικά Ζητήματα του Μηχανισμού Δημοσιονομικής Προσαρμογής Προϋπολογισμού της Γενικής Κυβέρνησης*, ΕφημΔΔ 2016· Δρόσος Γ., *Συνταγματικός λόγος, πολιτειακή κρίση και Αριστερά*, constitutionalism.gr 2013· Δρόσος Γ., *Το «Μνημόνιο» ως σημείο στροφής του πολιτεύματος*, constitutionalism.gr· Δρόσος Γ., *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, 1996· Elster J., "Introduction", σε: J. Elster/R. Slagstad, *Constitutionalism and Democracy*, 1993· Hasabe Y., "Imposed Constitutions (constitutions octroyées)", σε: R. Grote and others (ed), *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*, 2017· Ζώνης Κ./Λασθιωτάκης Γ./Γιαννόπουλος Π., *Η Ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος (1822-1986)*, 1998· Holmes S./Sunstein G., 1995, "The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe", σε: S. Levinson, *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*, 1995· Καϊδατζής Α., *Το Σύνταγμα του 1844*, www.academia.edu· Kaltwasser C.-R., "Militant Democracy versus Populism", σε: A. Malkopoulou/A. Kirshner, 2019· Καμτσίδου Ι., *Η Δημοκρατία και οι Άλλοι: Η Ψήφος των Μεταναστών των Αποδήμων και των Γυναικών*, 2025· Καμτσίδου Ι., *Οικονομική Κρίση, Σύνταγμα και Δημοκρατία*, constitutionalism.gr 2013· Καμτσίδου Ι., *Το Κοινοβουλευτικό Σύστημα: Δημοκρατική Αρχή και Κυβερνητική Ευθύνη*, 2011· Κασιμάτης Γ., *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος και οι Θεμελιώδεις Αρχές του Συντάγματος*, 2022· Κασιμάτης Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο II: Οι λειτουργίες του Κράτους*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, 1985· Κατρούγκαλος Γ., *Σχόλιο στην ΣτΕ Ολ. 460/2013*, ΘΠΔΔ 1/2013· Καραβοκύρης Γ., *Η Ιθαγένεια, το Έθνος και το Κράτος Δικαίου*, *σχόλιο στην ΣτΕ 350/2011*, ΕφημΔΔ, 2011· Kelsen H., "On the Essence and Value of Democracy", σε: A. J. Jacobson/B. Schlink (eds), *Weimar: A Jurisprudence of Crisis*, 2000· Κοντιάδης Ξ., *Οικονομική Κρίση, Κυριαρχία και Συνταγματική Μεταβολή*, ΕφημΔΔ 2012· Κουμάρος Ν./Μαντζούφας Γ., *Αι Θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους*, *Το Νέον Κράτος 1938*· Κουρουνδής Χ., *Μεγάλες Αφηγήσεις και Σταθμοί της Αντιπροσώπευσης: Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Θεσμικές Πρακτικές*, 2025· Landaou D., "The Myth of the Illiberal Democratic Constitution", σε: A. Sajo/R. Utiz/S. Holmes, *Routledge Handbook of Illiberalism*, 2022· Landaou D., *Abusive Constitutionalism*, *University of California Davis Law Review* 47/2013· Law D., "Imposed Constitutions and Romantic Constitutions", σε: R. Albert/X. Contiades/A. Fotiadou, *The Law and Legitimacy of Imposed Constitutions*, 2019· Law D., "The Myth of the Imposed Constitution", σε: D. Galligan/M. Versteeg, (eds), *Social and*

Political Foundations of Constitutions, 2013· Lefort C., "The Question of Democracy", σε: Idem, *Democracy and Political Theory*, 2003· Levinson S., *Our Undemocratic Constitution: Where the Constitution goes Wrong (and How we People can Correct it)*, 2006· Loewenstein K., *Militant Democracy and Fundamental Rights II*, American Political Science Review 31 (4) 1937· Lyotard F., *The Different: Phrases in Dispute*· McCormick N., "Constitutionalism and Democracy", σε: R. Bellamy (ed), *Theories and Concepts of Politics*, 1993· Malkopoulou A./Kirshner A., *Militant Democracy and its Critics: Populism, Parties, Extremism*, 2019· Μάνεσης Α., *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986: Μια Κριτική Αποτίμηση της Νομικοπολιτικής Σημασίας της*, 1989· Μάνεσης Α., «Η Νομική Φύση της Βουλής της 17ης Νοεμβρίου 1974», σε: Idem, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Α' τ., 1980· Μάνεσης Α., «Η μυστική Ψήφος κατά το Σύνταγμα και την εκλογική νομοθεσία», «Το Πρόβλημα της ασφάλειας του κράτους και η ελευθερία», σε: Idem, *Ατομικές Ελευθερίες*, δ' έκδ., 1980· Μάνεσης Α., *Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος II*, 1960· Μανιτάκης Α., *Η Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους*, 3η εκδ., 2009· Μανιτάκης Α., *Τι είναι Πολίτευμα*, 2009· Μανιτάκης Α., *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο I*, 2004· Μαυριάς Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 6η έκδ., 2022· Μαυριάς Κ., *Το Δικαίωμα Συλλογικής Εκφράσεως Πολιτικών Ιδεών και το Απαρτίσμο της Μορφής του Πολιτεύματος*, ΤοΣ (2)· Michelman F., *Constitutional Authorship by the People*, Notre Dame Law Review 1999· Müller W., *The People must be Extracted from within the People: Reflections on Populism*, Constellations 2014· Ξηρός Θ., *Κηδεμονευόμενος και Προκρούστειος Κοινοβουλευτισμός*, 2008· Παντελής Α., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου: Βασικές Έννοιες, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, Οργάνωση του Κράτους, Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 5η εκδ., 2020· Παπαδημητρίου Γ., «Η Κυοφόρηση του Ισχύοντος Πολιτεύματος», σε: Idem, *Μελέτες I*, 2007· Παπαστυλιανός Χ., *Η Ιδιότητα του Πολίτη και Αλλοδαποί: Ο Αλλοδαπός ως Υποκείμενο Δικαιωμάτων στην Ελληνική Έννομη Τάξη*, ΕφημΔΔ 2009· Pitkin H., *The Concept of Representation*, 1972· Preuss U., *Perspectives on Post-Conflict Constitutionalism: Reflections on Regime Change Through External Constitutionalization*, New York Law School Law Review (51)· Rios J., *Constituent Power and the Law*, 2020· Roznai Y., "Constitutional Transformations: Hungary", σε: D. Law (ed), 2022· Roznai Y., *Constitutionalism in Context*, "We the Limited People? On the People as a Constitutional Organ in Constitutional Amendments", Supreme Court Law Review· Roznai Y., "The Sovereign is he who Holds Constituent Power?", Ethics & Politics, XXIII, 2021· Roznai Y., "The Straw that Broke the Constitution Back? Qualitative Quantity in Judicial Review of Constitutional Amendments", σε: A. Linares Cantillo, (ed), *Constitutionalism: Old Dilemmas, New Insights*, 2021· Roznai Y., "Internally Imposed Constitutions", σε: R. Albert/X. Contiades/A. Fotiadou, 2019· Roznai Y., *The Theory and Practice of 'Supra-Constitutional' Limits on Constitutional Amendments*, International & Comparative Law Quarterly (62) 2013· Rubinelli L., *Constituent Power: A History*, 2020· Rupnik J., *Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong*, Journal of Democracy 23/2012· Sajò A., *Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism*, 1999· Σαρίπολος Ν., *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, (ανατ.) 1993· Σβώλος Α., *Συνταγματικόν Δίκαιον*, 1934· Σβώλος Α., *Το Νέον Σύνταγμα και αι Βάσεις του Πολιτεύματος*, 1928· Saffon M.P./Urbini N., *Procedural Democracy, the Bulwark of Equal Liberty*, Political Theory 41 (3) 2013· Skąpska G., *Abuse of the Constitutions*

as a means of Political Change: Sociological Reflections on the Crisis of Constitutionalism in Poland, Polish Sociological Review 2019· Σούρλας Π., *Η Διαπλοκή Δικαίου και Πολιτικής*, 1989· Σπυρόπουλος Φ., *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ*, e-Book ελεύθερης πρόσβασης epoliteia.gr, 2022· Σπυρόπουλος Φ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2η εκδ., 2020· Σπυρόπουλος Φ., «Άρθρο 1», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα: Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, 2017· Σπυρόπουλος Φ., «Η Λαϊκή Κυριαρχία ιδίως κατά την περίοδο της Οικονομικής Κρίσεως», ΔΣΑ, *Μελέτες επί του μνημονίου*, 2013· Σπυρόπουλος Φ., *Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως Ρυθμιστής του Πολιτεύματος*, 1990· Στρατηλάτης Κ., *Το δοτό ή/και επιβληθέν Σύνταγμα της Ζυρίχης*, academia.edu· Στρατηλάτης Κ., *Λαϊκή Κυριαρχία και Συντακτική Εξουσία με Κριτική Αναφορά στην Πολιτική Θεωρία των Αντόνιο Νέγκρι και Μαϊκλ Χαρντ*, Αξιολογικά 25/2011· Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και Παγκοσμιοποίηση*, 2022· Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, 1991· Tierney S., *Constitutional Referendums: The Theory and Practice of Republican Deliberation*, 2012· Τασόπουλος Γ., *Από τη Συνταγματική Στιγμή της Μεταπολίτευσης στον Ηγεμονικό Πρωθυπουργισμό: Η Δοκιμασία των Υποκείμενων Αρχών του Συνταγματικού Δικαίου*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 12/2024· Τασόπουλος Γ., *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η Πρόκληση της Αμεροληψίας*, 2014· Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α, δ έκδ., 1994· Τσάτσος Δ., *Γενική Εισήγηση μειοψηφίας επί του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος*, ΤοΣ 1/1975· Τσουκαλάς Κ., *Η εξουσία ως Λαός και ως Έθνος*, 1999· Urbinati N., *Me the People: How Populism Transforms Democracy*, 2019· Urbinati N., *Representative Democracy, Principles and Genealogy*, 2006· Utiz R., "Constitutional Practices in Times After Liberty", σε: A. Sajo/R. Utiz/S. Holmes, 2022· Wagrandl U., "A Theory of Illiberal Democracy", σε: A. Sajo/R. Utiz/S. Holmes, 2022· Φαρδής Γ., *Η Εθνική Κυριαρχία εν τω Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, 1932· Χαρχαλάκη Ι., *Οι Πολιτειακές Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα*, 2019· Χριστόπουλος Δ., *Η Ετερότητα ως σχέση Εξουσίας*, 2002· Χρυσόγονος Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, 3η εκδ., 2022· Χρυσόγονος Κ., *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, 2022· Χρυσόγονος Κ., *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος και το Κοινοβουλευτικό Σύστημα*, Δίκαιο και Πολιτική 11/1987.

I. ΚΕΙΜΕΝΟ

Άρθρο 1 Σχεδίου Συντάγματος 1975

«Η Ελλάς είναι προεδρευομένη κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Άπασσαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του έθνους υπάρχουν υπέρ αυτού και ασκούνται καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα».

Άρθρο 1

«1. Το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία.

2. Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία.

3. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα».

II. ΙΣΤΟΡΙΑ

Όλα τα ελληνικά Συντάγματα, εκτός από το Σύνταγμα του 1844, εμπεριέχουν διατάξεις που ορίζουν την πηγή των εξουσιών οι οποίες συγκροτούνται σύμφωνα με το Σύνταγμα. Η παράλειψη αυτή στο Σύνταγμα του 1844 είναι κατανοητή εάν λάβουμε υπόψη ότι θεωρείται ένα Σύνταγμα «συνάλλαγμα», δηλαδή ένα Σύνταγμα το οποίο αποτελεί προϊόν της βούλησης του Μονάρχη να αυτοπεριοριστεί, ασκώντας τη συντακτική εξουσία της οποίας είναι ο μοναδικός φορέας¹. Στο Σύνταγμα του 1844 φορέας της κυριαρχίας, και άρα και των εξουσιών που απορρέουν από το Σύνταγμα, ήταν ο Μονάρχης. Αντίθετα στα υπόλοιπα ελληνικά Συντάγματα, αρχίζοντας από το Σύνταγμα της Τροιζήνας, τα οποία προηγήθηκαν του Συντάγματος του 1975, η πηγή των εξουσιών είναι το έθνος².

Ωστόσο η ελληνική συνταγματική θεωρία, εκτός μεμονωμένων εξαιρέσεων³, ερμηνεύει τη σχετική ρήτρα περί του έθνους ως πηγή των εξουσιών, ως μια μετωνυμία του πραγματικά κυρίαρχου, δηλαδή του Λαού, η οποία εξηγείται για ιστορικούς λόγους, αν και δεν αποδίδει με ακρίβεια τη νομική πραγματικότητα⁴.

¹ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011, σελ 89· Α. Καϊδατζής, *Το Σύνταγμα του 1844*, διαθέσιμο σε www.academia.edu, 1-2.

² Άρθρο 5 Σ. 1827, άρθρο 21 παρ. 2 Σ. 1864, άρθρο 2 παρ. 1 Σ. 1927, άρθρο 21 παρ. 2 Σ. 1952. Για πρώτη φορά προστίθεται η έννοια του λαού ως πηγή των εξουσιών στα δικτατορικά Συντάγματα του 1968 και 1973, στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 2.

³ Βλ. Γ. Φαρδής, *Η Εθνική Κυριαρχία εν τω Ελληνικώ Συνταγματικό Δίκαιο*, 1932.

⁴ Βλ. Α. Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος II*, 1960, σελ. 79-81· Βλ. Επίσης Α.

- 3 Θα πρέπει να επισημανθεί ωστόσο ότι από τη δικτατορία του Μεταξά έως το 1974 επιχειρήθηκε η αντίστιξη των δύο εννοιών στο επίπεδο της θεωρίας αλλά και της συνταγματικής πρακτικής. Οι Ν. Κουμάρος και Γ. Μαντζούφας, ερμηνεύοντας το άρθρο 21 του Συντάγματος του 1911 (στο οποίο αναφέρεται το έθνος ως πηγή των εξουσιών), ισχυρίζονται ότι η έννοια του έθνους διαφέρει από την αντίστοιχη του λαού, καθώς η δεύτερη αφορά ένα αριθμητικό σύνολο μια δεδομένη χρονική στιγμή ενώ η πρώτη ένα σύνολο προσώπων διακριτό με βάση συγκεκριμένες ιδιότητες και συνέχεια στον χρόνο. Αυτό δε το σύνολο μπορεί να μην αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία, είναι δε δυνατό να εκπροσωπείται ακόμη και από ένα μόνο άτομο⁵. Μεταπολεμικά η αντίληψη αυτή αποκτά συνταγματική υπόσταση μέσω του «παρασυντάγματος», δηλαδή των νομοθετικών ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και διατηρήθηκαν σε ισχύ και υπό το Σύνταγμα του 1952 με βάση το Ψήφισμα της 29ης Απριλίου 1952. Μάλιστα η διατήρησή τους σε ισχύ με το ανωτέρω Ψήφισμα είχε ως συνέπεια να έχουν ανώτερη τυπική ισχύ από τους κοινούς νόμους⁶. Χαρακτηριστικό δε αυτών των μέτρων ήταν η διάκριση των πολιτών με κριτήριο το εθνικό τους φρόνημα. Η διάκριση αυτή δεν αφορούσε μόνο τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών αλλά είχε και επιπτώσεις στη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Η εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία ήταν νοπή μόνο εντός του εθνικόφρονος πλαισίου⁷. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η διάκριση μεταξύ Λαού και Έθνους ως θεμελίων των εξουσιών που απορρέουν από το Σύνταγμα, στα «Συντάγματα» της δικτατορίας έγινε για να τονιστεί ο καθοδηγητικός ρόλος του έθνους, ο οποίος θέτει το πλαίσιο εντός του οποίου το Σύνταγμα πρέπει να εφαρμόζεται⁸.

Σβώλο, *Το Νέον Σύνταγμα και οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, 1928, σελ. 76· Idem, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α΄, 1934, σελ. 253.

⁵ Ν. Κουμάρος/Γ. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», σε: *Το Νέον Κράτος*, 1938, σελ. 777-782, 800.

⁶ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, 1995, σελ. 536-542.

⁷ Idem, «Έθνος κατά Λαού μετά το 1940», σε: Δ. Γ Τσαούσης, *Ελληνισμός Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, 1983, σελ. 79, 88-89. Για τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος υπό το Σύνταγμα του 1952 ειδικότερα, Θ. Ξηρό, *Κηδεμονευόμενος και Προκρούστειος Κοινοβουλευτισμός*, 2008. Για τις ιδιαιτερότητες της μεταπολεμικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, βλ. επίσης Χ. Κουρουνδή, *Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης: θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές*, 2025, σελ. 209-222.

⁸ Βλ. ανωτ. υποσημ. 2· Υπουργικόν Συμβούλιο, *Εστενογραφημένα πρακτικά του νέου συντάγματος*,

Η αναφορά στο Σύνταγμα του 1975 του άρθρου 1 στο έθνος⁹ συνοδεύεται στο 4
τελικό κείμενο από την αναφορά στον λαό και τη λαϊκή κυριαρχία, αναφορές οι
οποίες δεν περιλαμβάνονταν στο σχέδιο Συντάγματος¹⁰. Επίσης, όπως προκύ-
πτει και από τα πρακτικά της συζήτησης της επιτροπής για τη σύνταξη του Συ-
ντάγματος, η έννοια του έθνους στο άρθρο 1 για τους βουλευτές της πλειοψη-
φίας λαμβάνει την έννοια του λαού υπό την ευρεία έννοια, ενώ για τους βου-
λευτές της μειοψηφίας θα έπρεπε να απαλειφθεί και να παραμείνει στο κείμενο
μόνο ο λαός ως πηγή της εξουσίας, εξαιτίας του ιστορικού φορτίου που έφερε
η χρήση του όρου έθνος στη συνταγματική πρακτική μεταξύ 1936-1974, και της
ενδεχόμενης «υπονόμευσης» του λαού ως θεμελίου των εξουσιών λόγω της
ισοδυναμίας των δύο όρων, η οποία προκύπτει από την παρατακτική σύνδεση
τους στο κείμενο¹¹. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι, έως το Σύνταγμα του
1952, η αναφορά στον όρο έθνος όλων των προηγούμενων Συνταγμάτων εκτός
από το Σύνταγμα του 1844 δεν εκλαμβάνονταν ως μια λειτουργική δέσμευση
της έννοιας του λαού, αντίστοιχη με αυτή που προέκυψε μεταξύ 1936-1974. Η
αναφορά στο έθνος είχε πρωτίστως πολιτική σημασία¹². Είναι χαρακτηριστικό
ότι ο Ν. Ι. Σαρίπολος αντιδιαστέλλει τις έννοιες Έθνος και «Πατρίς», αποδίδοντας
στην πρώτη πολιτικό χαρακτήρα ενώ στη δεύτερη πολιτισμικό¹³.

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ η διάταξη του άρθρου 1 του ισχύοντος 5
Συντάγματος σε αντίθεση με τις διατάξεις των προηγούμενων Συνταγμάτων θέ-
τει πλέον και τον Λαό δίπλα στο Έθνος ως πηγή των εξουσιών και προσθέτει και
τη λαϊκή κυριαρχία ως θεμέλιο του Πολιτεύματος, διατηρεί αναλλοίωτη τη ρή-
τρα των προηγούμενων Συνταγμάτων σχετικά με τον λόγο ύπαρξης αυτών των
εξουσιών. Οι εξουσίες αυτές σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975 δεν υπάρχουν
μόνο υπέρ του λαού αλλά όπως και στα προηγούμενα Συντάγματα υπάρχουν

1969, συνεδρίαση 1 της 26.09.1968, σελ. 16.

⁹ Για την έννοια του έθνους στο Σύνταγμα του 1975, βλ. Σ. Βλαχόπουλο, *Το Έθνος στο Σύνταγμα του 1975: Οι Σύγχρονες Λειτουργίες μιας Παραδοσιακής Έννοιας*, 2025.

¹⁰ Η αναφορά στη λαϊκή κυριαρχία έγινε με πρωτοβουλία του Προέδρου της Επιτροπής σύνταξης του τελικού κειμένου Κ. Τσάτσου, *Πρακτικά*, 1975, σελ. 1597.

¹¹ *Πρακτικά*, 1975, ό.π., σελ. 61-91, και 1596-1615.

¹² Βλ. Α. Μανιτάκη, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, 2004, σελ. 206-208.

¹³ Βλ. Ν. Ι. Σαρίπολο, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, 1993 (ανατύπ.), σελ. 46-48· Γ. Δρόσο, *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, 1996, σελ. 58-59. Ειδικότερα για τους όρους Λαός και Έθνος στο Σύνταγμα του 1864, βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909*, 1991, σελ. 120 κ.ε.

και υπέρ του έθνους. Υπάρχουν δηλαδή όχι μόνο υπέρ του λαού η σύνθεση του οποίου έχει δυναμικό χαρακτήρα, αλλά και υπέρ του υπερβατικού συλλογικού υποκειμένου που εκφράζει τον διαχρονικό χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας¹⁴. Η διατύπωση αυτή δεν είναι αδιάφορη κανονιστικά. Όπως θα αναλυθεί κατωτέρω, η διχοστασία αυτή ως προς τον δικαιολογητικό λόγο ύπαρξης των εξουσιών αποτέλεσε το έρεισμα για μερικές πολύ ενδιαφέρουσες πτυχές της νομολογίας σχετικά με το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 1 Σ.

- 6 Ο ορισμός του Πολιτεύματος στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος αποτελεί επίσης μια καινοτομία σε σχέση με προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα¹⁵. Από αυτά μόνο το Σύνταγμα του 1925 και του 1927 (στο άρθρο 2) και το Σύνταγμα του 1952 στο άρθρο 21 περιέχουν ρητό καθορισμό του Πολιτεύματος. Σε όλα τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα το πρώτο άρθρο ήταν αφιερωμένο στην επικρατούσα θρησκεία. Η πρόταση του Πολιτεύματος στο πρώτο άρθρο υπήρχε ήδη στο σχέδιο Συντάγματος και διατηρήθηκε αναλλοίωτη σε όλα τα στάδια σύνταξης του Συντάγματος, ενώ υποδηλώνει την πρωταρχική σημασία του Πολιτεύματος στη συγκρότηση της Πολιτείας¹⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι, ενώ το σχέδιο Συντάγματος κάνει αναφορά στο άρθρο 1 στη χώρα ως υποκείμενο της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας (*Η Ελλάς είναι προεδρευομένη κοινοβουλευτική δημοκρατία*), στο τελικό κείμενο υποκείμενο είναι το ίδιο το Πολίτευμα (*Το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία*). Η αλλαγή αυτή έγινε για λόγους

¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κωσταντίνος Τσουκαλάς, «*Η τυπική θεμελίωση της συγκεκριμένης εξουσίας είναι ομοσήμαντη προς το κοινωνικό σώμα από το οποίο εκπορεύεται. Το όνομά της συμπίπτει με το όνομα του κυρίαρχου λαού. Όμως η ουσιαστική συμβολική άσκηση της εξουσίας καταξιώνεται μέσα από το προλογικό, προσυμβολαιακό έθνος*», Κ. Τσουκαλάς, *Η εξουσία ως Λαός και ως Έθνος*, 1999, σελ. 433. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι κατά τη γνώμη ενός βουλευτή της μειοψηφίας στην επιτροπή σύνταξης του Συντάγματος, και πιο συγκεκριμένα του Ανδρέα Παπανδρέου, και ο λαός έχει μια διαχρονική διάσταση. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί είναι αρκετά χαρακτηριστικό και ιστορικά προφητικό εμπεριέχει δε και μια δόση τραγικής ειρωνείας. Κατά τον Ανδρέα Παπανδρέου το να μην λάβει υπόψη του ένας υπουργός οικονομικών τις επόμενες γενιές όταν λαμβάνει αποφάσεις για εξωτερικό δανεισμό, σημαίνει ότι αγνοεί τη διάσταση του λαού μέσα στον χρόνο, *Πρακτικά*, 1975, ό.π., σελ. 1608.

¹⁵ Βλ. *Πρακτικά*, 1975, ό.π., σελ. 64-65, Αγόρευση Γ. Μαγκάκη, σελ. 65, Αγόρευση Κ. Σερεπίσιου, σελ. 71.

¹⁶ Γ. Κασσιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος και οι Θεμελιώδεις Αρχές του Συντάγματος*, 2022, σελ. 55· Α. Μανιτάκης, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους με στοιχεία πολιτειολογίας*, 2009, σελ. 227-229.

σαφήνειας αλλά και έμφασης στον καταστατικό χαρακτήρα της διάταξη όπως προκύπτει και από τη συζήτηση στην επιτροπή για τη σύνταξη του νέου Συντάγματος¹⁷.

Ο τρόπος με τον οποίο έγινε η επιλογή του πολιτεύματος είναι επίσης κρίσιμος και για τον χαρακτηρισμό της Βουλής που συνέταξε και ψήφισε το Σύνταγμα του 1975 ως συντακτικής και όχι απλά αναθεωρητικής Βουλής. Οι αρμοδιότητες της Βουλής αυτής καθορίστηκαν από τη Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974, οι οποίες εκτός από τη διαδικασία θέσπισης του Συντάγματος έθεταν και έναν ουσιαστικό περιορισμό στο έργο της Βουλής. Εξαιρέθηκε όμως από την αποφασιστική αρμοδιότητα της Βουλής η μορφή του Πολιτεύματος. Η επιλογή του Πολιτεύματος θα γινόταν με δημοψήφισμα που προκηρύχθηκε. Για όλα τα υπόλοιπα ζητήματα η Βουλή θα μπορούσε να αποφασίσει ελεύθερα χωρίς να δεσμεύεται από τη διαδικασία αναθεώρησης που προέβλεπε το προηγούμενο Σύνταγμα του 1952 στο άρθρο 108. Ωστόσο, ο περιορισμός της αποφασιστικής αρμοδιότητας σε ένα τόσο καίριο ζήτημα δεν είναι αδιάφορος για τον νομικό χαρακτηρισμό της Βουλής ως συντακτικής, με την έννοια της άσκησης πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας ή αναθεωρητικής με ευρείες αρμοδιότητες. Για παράδειγμα ο εισηγητής της πλειοψηφίας στην επιτροπή σύνταξης του Συντάγματος, ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης, ισχυρίστηκε ότι η Βουλή είχε αναθεωρητικό χαρακτήρα επειδή ο καθορισμός της μορφής του Πολιτεύματος δεν ανήκε στις αρμοδιότητές της¹⁸. Ωστόσο, όπως ορθά επισημαίνει ο Αριστόβουλος Μάνεσης, η συντακτική εξουσία είναι μεν αδέσμευτη ως προς τις δεσμεύσεις που θέτει το προηγούμενο Σύνταγμα για την αναθεώρησή του, όχι όμως και ως προς την εντολή που λαμβάνει από αυτούς που την εξέλεξαν¹⁹. Οι εκλογείς μέσω της εντολής που δίνουν στα μέλη μιας Βουλής η

7

¹⁷ *Πρακτικά*, 1975, ό.π., Αγόρευση Κ. Τσάτσου, σελ. 68, 1596.

¹⁸ *Πρακτικά*, σελ. 14. Για τη σχετική συζήτηση στο επίπεδο της θεωρίας, βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Η Κυοφόρηση του Ισχύοντος Πολιτεύματος», σε: Γ. Παπαδημητρίου, *Μελέτες Ι*, 2007, σελ. 3, 14 κ.ε. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι και το Σύνταγμα του 1911 και το Σύνταγμα του 1952 συντάχθηκαν και ψηφίστηκαν από αντιπροσωπευτικά σώματα τα οποία άσκησαν συντακτική εξουσία καίτοι το έργο τους τυπικά ήταν η αναθεώρηση του προηγούμενου συντάγματος, βλ. Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 270-272.

¹⁹ Α. Μάνεσης, «Η Νομική Φύση της Βουλής της 17ης Νοεμβρίου 1974», σε: Α. Μάνεσης, *Συνταγματική θεωρία και Πράξη*, Α' τ. 1980, σελ. 587, 589-590. Για την αντίθετη άποψη και το χαρακτηρισμό της Βουλής που προέκυψε από τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου ως αναθεωρητικής βλ. Γ. Τασόπουλο, *Από τη Συνταγματική Στιγμή της Μεταπολίτευσης στον Ηγεμονικό Πρωθυπουργισμό: Η Δοκιμασία των Υποκειμένων Αρχών του Συνταγματικού Δικαίου*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 12/2024, σελ. 538-555.

οποία έχει συντακτικό έργο, καθορίζουν και τα όρια άσκησης της εξουσίας που έχει με βάση τα οποία θα κριθεί ο πρωτογενής συντακτικός ή αναθεωρητικός χαρακτήρας της²⁰. Σε κάθε περίπτωση πάντως, για τον ακριβή χαρακτηρισμό της Βουλής που θέσπισε το Σύνταγμα του 1975 δεν μπορεί να αγνοηθεί και η «εντολή»/αποστολή που της είχε ανατεθεί με την προαναφερόμενη Συντακτική Πράξη (04.10.1974), η οποία την καθιστούσε αδέσμευτη για όλα τα άλλα ζητήματα εκτός του πολιτειακού, επιτρέποντάς της να λειτουργεί και σε αντίθεση ακόμη με τις θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος του 1952, το οποίο δυνάμει της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξης ίσχυε κατά το χρονικό διάστημα μέχρι τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος²¹.

III. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ/ΘΕΩΡΙΑ

1) Η Μορφή του Πολιτεύματος

- 8 Το Σύνταγμα στον τίτλο του άρθρου 1 Σ. αναφέρεται στη μορφή του Πολιτεύματος, ενώ ο ίδιος όρος (μορφή του Πολιτεύματος) αναφέρεται επίσης και στο άρθρο 110 Σ. το οποίο συμπεριλαμβάνει στις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις και αυτές που αφορούν τη μορφή και τη βάση του Πολιτεύματος. Από το συνδυασμό των δύο διατάξεων προκύπτει ότι το Σύνταγμα διακρίνει μεταξύ της μορφής και των βάσεων του Πολιτεύματος. Η μορφή του Πολιτεύματος αφορά τον τρόπο ανάδειξης του αρχηγού του κράτους (αιρετός ή μη)²² ενώ οι βάσεις του

²⁰ Η προβληματική σχετικά με το εάν ένα αντιπροσωπευτικό σώμα που έχει αναλάβει τη σύνταξη ενός Συντάγματος είναι ή όχι ολοκληρωτικά αδέσμευτο συμπεριλαμβάνει και το ζήτημα της δέσμευσης των μελών του σώματος από το περιεχόμενο της εντολής που έχουν από τους εκλογείς, J. C. Rios, *Constituent Power and the Law*, 2020, σελ. 262 κ.ε. Βλ. επίσης, Y. Roznai, *The Sovereign is he who Holds Constituent Power?*, Ethics & Politics XXIII 2021, σελ. 247-260.

²¹ Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι το δημοψήφισμα για τη μορφή του Πολιτεύματος περιοριζόταν μόνο στον αιρετό ή μη χαρακτήρα του αρχηγού του κράτους και ότι όλα τα υπόλοιπα ζητήματα που αφορούσαν τη μορφή του Πολιτεύματος αποτέλεσαν αντικείμενο των εργασιών της Βουλής στην οποία είχε ανατεθεί το έργο της σύνταξης του νέου Συντάγματος, βλ. άρθ. 2 Συντακτικής Πράξης, 04.10.1974.

²² Ακόμη και εάν ο αρχηγός του κράτους δεν είναι αιρετός ένα πολίτευμα μπορεί να είναι δημοκρατικό. Τα ελληνικά Συντάγματα από το 1864 και μετά κατοχυρώνουν το δημοκρατικό πολίτευμα υπό την έννοια ότι πηγή των εξουσιών είναι ο λαός ακόμη και εάν το σύστημα διακυβέρνησης δεν προέβλεπε την άμεση εξάρτηση της Κυβέρνησης από ένα αντιπροσωπευτικό σώμα. Είναι ενδεικτικό ότι το Σύνταγμα του 1864 το οποίο δεν κατοχυρώνει την αρχή της δεδηλωμένης (κατοχυρώθηκε ως συνθήκη του πολιτεύματος το 1875), περιέχει διατάξεις οι οποίες καθιστούν σαφές ότι ο Μονάρχης

Πολιτεύματος επεκτείνονται σε όλες τις διατάξεις που αφορούν τον αντιπροσωπευτικό, κοινοβουλευτικό και δικαιοκρατικό χαρακτήρα του Πολιτεύματος²³. Συνεπώς οι δύο αυτές έννοιες δεν ταυτίζονται. Ούτε επίσης η μορφή του Πολιτεύματος προσδιορίζεται αποκλειστικά στο άρθρο 1 Σ., καθώς στο Σύνταγμα υπάρχουν μια σειρά από διατάξεις που αφορούν τη διαδικασία ανάδειξης των πολιτειακών οργάνων τα οποία εξειδικεύουν τη μορφή του Πολιτεύματος²⁴. Στο άρθρο 1 Σ., ωστόσο, καθορίζεται σε αδρές γραμμές η βάση του Πολιτεύματος, καθώς το άρθρο 1 Σ. στις παραγράφους 2 και 3 κάνει αναφορά στο θεμέλιο του Πολιτεύματος και στην πηγή των εξουσιών. Η εξαγγελία της λαϊκής κυριαρχίας ως θεμελίου του Πολιτεύματος και του λαού ως πηγή όλων των εξουσιών παράλληλα με το έθνος εμπλουτίζουν πλέον την έννοια του Πολιτεύματος με ουσιαστικούς πολιτειολογικούς σκοπούς²⁵. Ωστόσο, στις διατάξεις που προσδιορίζουν τη βάση του Πολιτεύματος δεν περιλαμβάνονται μόνο οι παράγραφοι 2 και 3 του άρθρου 1 Σ. Συμπεριλαμβάνονται και όλες οι διατάξεις που εξειδικεύουν τον δημοκρατικό, κοινοβουλευτικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα του²⁶. Ειδικότερα, όσον αφορά τη μορφή του Πολιτεύματος, το Σύνταγμα του 1975 κατοχυρώνει στο άρθρο 1 ως Πολίτευμα της Ελλάδας την Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία. Η μορφή του Πολιτεύματος στο άρθρο 1 Σ. δεν διαχωρίζεται ως όρος από τη μορφή της Κυβέρνησης, δηλαδή στον τρόπο κατανομής άσκησης της κρατικής εξουσίας μεταξύ των άμεσων οργάνων του κράτους και στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της όπως αυτά αποτυπώνονται στο Σύνταγμα²⁷. Και οι τρεις όροι προσδιορίζουν τη μορφή του Πολιτεύματος.

9

δεν αποτελεί το θεμέλιο των εξουσιών που κατοχυρώνει το Σύνταγμα, καθώς ο Μονάρχης δε συμμετέχει στην αναθεωρητική διαδικασία, το τεκμήριο αρμοδιότητας ισχύει υπέρ του λαού και όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το έθνος (άρθρα 107, 44, 21). Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τσάτσο, η μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος έως το Σύνταγμα του 1975 εμφανίστηκε με τρεις διαφορετικές εκδοχές α) Βασιλευσμένη αντιπροσωπευτική δημοκρατία (Σύνταγμα 1864), β) Προεδρευομένη αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία (Σύνταγμα 1927), γ) Βασιλευσμένη αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία (Σύνταγμα 1952, καθώς με ρητή διάταξη, το άρθρο 78, κατοχύρωνε την κοινοβουλευτική αρχή). Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο* τ. Α, 1994, σελ. 153-154.

²³ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 48-49· Γ. Κασσιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 92-94.

²⁴ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 48-49.

²⁵ Γ. Κασσιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 58.

²⁶ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 49.

²⁷ Α. Μανιτάκης, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, ό.π., σελ. 236· Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 137-139.

Α) Προεδρευομένη

- 10 Ο όρος Προεδρευομένη αναφέρεται στον αιρετό τρόπο επιλογής του αρχηγού του κράτους. Κατά τις συζητήσεις στην επιτροπή για τη σύνταξη του Συντάγματος, η μειοψηφία προσπάθησε να απαλειφθεί ο σχετικός όρος επειδή δημιουργούσε ασάφεια ως προς τον χαρακτηρισμό του Πολιτεύματος, ωστόσο η πλειοψηφία επέμενε στη διατήρησή του για να τονιστεί η διάκριση της μορφής του Πολιτεύματος που κατοχυρώνει το Σύνταγμα του 1975 από την Προεδρική και τη Βασιλευομένη Δημοκρατία²⁸. Ωστόσο δεν μπορεί να παραγνωρισθεί ότι, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975 πριν από την αναθεώρηση του 1986, ο ΠτΔ είχε κάποιες αρμοδιότητες σχετικά με τον διορισμό και παύση της Κυβέρνησης, οι οποίες καίτοι δεν τον καθιστούσαν όργανο του κράτους με αρμοδιότητες αντίστοιχες με αυτές που έχει ο Πρόεδρος στα Προεδρικά συστήματα Κυβέρνησης, συγκροτούσαν μηχανισμούς που προσομοίαζαν με το ορλεανικό σύστημα, στο οποίο η Κυβέρνηση πρέπει να απολαμβάνει της εμπιστοσύνης και της Βουλής αλλά και του αρχηγού του κράτους²⁹. Μάλιστα, εφόσον οι διατάξεις περί της μορφής του Πολιτεύματος δεν επιτρέπεται να αναθεωρηθούν, η αποσαφήνιση του όρου Προεδρευομένη και των αρμοδιοτήτων που συνεπάγεται κρίνεται απαραίτητη, καθώς σε περίπτωση που ο όρος Προεδρευομένη σημαίνει ότι συγκεκριμένες αρμοδιότητες (πέρα από τον αιρετό ή μη χαρακτήρα του αξιώματος) προσδιορίζουν το περιεχόμενο της μορφής του Πολιτεύματος, τότε αυτές δεν μπορεί να αναθεωρηθούν³⁰. Η άποψη αυτή, ότι δηλαδή ο όρος Προεδρευομένη επεκτείνεται πέρα από την αντιδιαστολή με τη Βασιλευομένη Δημοκρατία και σε ένα σύνολο αρμοδιοτήτων που αντιστοιχούν σε ένα «ορλεανικού» τύπου πολίτευμα, δεν υποστηρί-

²⁸ Βλ. *Πρακτικά*, 1975, ό.π., Αγόρευση Κ. Τσάτσου, σελ. 68, Αγόρευση Ι. Σκουλαρίκη, σελ. 69.

²⁹ Στο Σύνταγμα του 1975 πριν από την αναθεώρηση του 1986, η εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου με τη μορφή της δέσμιας αρμοδιότητας να διορίσει ο ΠτΔ ως Πρωθυπουργό τον αρχηγό του κόμματος που πλειοψήφησε στις εκλογές ήταν απαραίτητη μόνο στην περίπτωση ύπαρξης αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Αντίθετα στην περίπτωση που κάποιο κόμμα δεν είχε λάβει την πλειοψηφία των εδρών η ευχέρεια του ΠτΔ ως προς τον διορισμό Πρωθυπουργού ήταν ευρεία. Επίσης ο ΠτΔ είχε την αρμοδιότητα παύσης της Κυβέρνησης και διάλυσης της Βουλής (άρθρα 37 παρ 2, 38 παρ. 2 και 41 Σ. αντίστοιχα), Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 596. Για τις ενστάσεις της μειοψηφίας στη συντακτική Βουλή ως προς τη νομικοπολιτική θέση του ΠτΔ στο Σύνταγμα του 1975, βλ. Δ. Τσάτσο, *Γενική Εισήγηση μειοψηφίας επί του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος*, ΤοΣ 1/1975, σελ. 215 κ.ε.

³⁰ Φ. Σπυρόπουλος, *Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ως Ρυθμιστής του Πολιτεύματος*, 1990, σελ. 29 κ.ε.: Idem, «Άρθρο 1», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, 2017, σελ. 5, 12.

χθηκε ωστόσο ούτε από τον εισηγητή της πλειοψηφίας στη σχετική συζήτηση, καθηγητή Κ. Τσάτσο³¹. Ούτε επίσης η θεωρία αμφισβήτησε ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986, η οποία τροποποίησε τις σχετικές διατάξεις περί διορισμού και παύσης της Κυβέρνησης και διάλυσης της Βουλής βρισκόταν εντός των ορίων που προβλέπει το άρθρο 110 Σ.³². Συνεπώς, η αναθεώρηση του 1986 μπορούμε να ισχυριστούμε ότι επιβεβαίωσε την άποψη περί περιορισμού του νοηματικού εύρους του όρου Προεδρευομένη μόνο στον αιρετό τρόπο επιλογής του αρχηγού του κράτους σε αντιδιαστολή με τη Βασιλευόμενη Δημοκρατία.

Β) Κοινοβουλευτική

Το Σύνταγμα εξαγγέλλει, όπως έχει αναφερθεί, όχι μόνο τον δημοκρατικό και 11 προεδρευόμενο αλλά και τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του Πολιτεύματος. Η κοινοβουλευτική αρχή σημαίνει ότι η Κυβέρνηση πρέπει να έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής κατά τη διάρκεια της θητείας της, ενώ ειδικότερη έκφραση της αποτελεί η αρχή της δεδηλωμένης, σύμφωνα με την οποία και ο διορισμός της Κυβέρνησης εξαρτάται άμεσα από την τεκμαιρόμενη εμπι-

³¹ Σε μια συζήτηση μεταξύ του Κ. Τσάτσου και του Δ. Τσάτσου ως εισηγητή της μειοψηφίας που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και προφητική, ο Δ. Τσάτσος ρωτά τον Κ. Τσάτσο «*Εννοείτε ότι με αυτή την προστασία (του άρθρου 110 Σ.) διασφαλίζεται αιωνίως (δεν επιτρέπεται η αναθεώρηση) και η συγκεκριμένη δομή των εξουσιών του Προέδρου, ναι ή όχι;*». Ο Κ. Τσάτσος απαντά «*Η συγκεκριμένη δομή των εξουσιών του Προέδρου είναι μεταξύ των αναθεωρητέων διατάξεων*», *Πρακτικά*, 1975 ό.π., σελ. 68. Στην ίδια συζήτηση λίγο πριν ο Κ. Τσάτσος, διευκρίνισε ότι ο όρος Προεδρευομένη χρησιμοποιείται ως κατηγορούμενο που αποδίδει συγκεκριμένες ιδιότητες στο Πολίτευμα, περιόρισε όμως αυτές τις ιδιότητες μόνο στον αιρετό χαρακτήρα του αρχηγού κράτους, αυτόθι σελ. 68.

³² Α. Μάνεσης, *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1986: Μια Κριτική Αποτίμηση της Νομικοπολιτικής Σημασίας της*, 1989, σελ. 21. Η παρατήρηση αυτή ισχύει για την αναθεώρηση των άρθρων 37, 38 και 41 Σ., καθώς ο Αριστόβουλος Μάνεσης είχε εκφράσει τις επιφυλάξεις του για την αναθεώρηση και άλλων διατάξεων, όπως του άρθρου 110 οι οποίες περιλαμβάνονταν στη πρόταση αναθεώρησης, αυτόθι 24. Ωστόσο η παραδοχή περί μη αντίθεσης της αναθεώρησης των σχετικών με τις εξουσίες του ΠτΔ διατάξεων με το άρθρο 110 σημαίνει ότι οι διατάξεις αυτές δεν θεωρούνται προσδιοριστικές της μορφής του Πολιτεύματος γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσαν να αναθεωρηθούν. Για το ζήτημα της αναθεώρησης του 1986, και ειδικότερα για το εάν οι κατάργηση των εξουσιών του Προέδρου περί διορισμού και παύσης της Κυβέρνησης και διάλυσης της Βουλής ήταν εντός των ορίων της αναθεώρησης και άρα ότι οι σχετικές διατάξεις δεν προσδιόριζαν τη μορφή του Πολιτεύματος, βλ επίσης, Ε. Βενιζέλο, *Το Κοινοβουλευτικό Πολίτευμα*, 1987, σελ. 52· και Κ. Χρυσόγονο, *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος και το Κοινοβουλευτικό Σύστημα*, Δίκαιο και Πολιτική 11/1987, σελ. 63-65, 79.

στοσύνη της Βουλής ως προς το πρόσωπο που διορίζεται Πρωθυπουργός. Το Σύνταγμα του 1975 περιέχει την πληρέστερη σε σχέση με τα προηγούμενα Συντάγματα τυποποίηση της κοινοβουλευτικής Αρχής καθώς η εξαγγελία του άρθρου 1 Σ. συνοδεύεται από μια σειρά άλλων διατάξεων που την εξειδικεύουν συστηματικά. Η δε πρόταξή της στο άρθρο 1 Σ. τη συνδέει άμεσα με τη λαϊκή κυριαρχία, η οποία σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 1 παρ. 2 Σ. αποτελεί το θεμέλιο του Πολιτεύματος. Συνεπώς η τυποποίηση της κοινοβουλευτικής αρχής στο άρθρο 1 Σ. την καθιστά στοιχείο της μορφής του Πολιτεύματος και τα βασικά χαρακτηριστικά που την προσδιορίζουν δεν μπορούν να αναθεωρηθούν.

- 12 Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η κοινοβουλευτική αρχή κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του 1927 ενώ η αρχή της δεδηλωμένης με το Σύνταγμα του 1975. Ωστόσο, πριν από τη ρητή κατοχύρωσή τους, η κοινοβουλευτική αρχή και η αρχή της δεδηλωμένης διαμορφώθηκαν στο πεδίο των Συνθηκών του Πολιτεύματος³³. Ειδικότερα, η κοινοβουλευτική αρχή στα πρώιμα στάδια της διαμόρφωσής της ως Συνθήκη του Πολιτεύματος υπό το Σύνταγμα του 1864 είχε τη μορφή της παραίτησης της Κυβέρνησης, η οποία αδυνατούσε να εκλέξει Πρόεδρο της Βουλής προερχόμενο από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, επειδή η αδυναμία αυτή εκλαμβάνονταν ως έλλειψη εμπιστοσύνης της Βουλής προς την Κυβέρνηση. Το ίδιο αποτέλεσμα είχε και η καταψήφιση του Προϋπολογισμού. Η δε αρχή της δεδηλωμένης διαμορφώθηκε στο πεδίο της συνταγματικής πρακτικής με τον λόγο του Θρόνου που εκφώνησε ο Βασιλιάς Γεώργιος Α' ενώπιον της Βουλής το 1875 και είχε ως συνέπεια την εξάρτηση και του διορισμού της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής³⁴.
- 13 Το κοινοβουλευτικό Πολίτευμα εντάσσεται στο μοντέλο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην οποία ένα πολυμελές περιοδικά εκλεγόμενο αντιπροσωπευτικό όργανο (Κοινοβούλιο) είναι αρμόδιο για τη θέσπιση των νόμων³⁵. Η ύπαρξη του κοινοβουλευτικού θεσμού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (άμεση εκλογή των μελών του με καθολική ψηφοφορία) αποτελεί το χαρακτηριστικό της αντι-

³³ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 91-93, 372.

³⁴ Α. Μανιτάκης, *Τι είναι Πολίτευμα*, 2009, σελ. 124-126· Α. Σβώλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 134, σελ. 352-354.

³⁵ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου: Βασικές Έννοιες, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, Οργάνωση του Κράτους, Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 2020, σελ. 100-105.

προσωπευτικής δημοκρατίας³⁶. Ωστόσο, το κοινοβουλευτικό Πολίτευμα δεν είναι το μόνο πολίτευμα που ανήκει στην τυπολογία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Το Προεδρικό Πολίτευμα και το Πολίτευμα της Κυβερνώσας Βουλής εντάσσονται επίσης στο μοντέλο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας³⁷. Το κοινό χαρακτηριστικό του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος με τα άλλα Πολιτεύματα που εντάσσονται στο μοντέλο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι ότι η νομοθετική λειτουργία εκτελείται από ένα αντιπροσωπευτικό σώμα. Διαφοροποιείται όμως ως προς την πολιτική ευθύνη της Κυβέρνησης έναντι της Βουλής και κατ' επέκταση έναντι του λαού μέσω των διαδικασιών διορισμού και παύσης τη Κυβέρνησης και διάλυσης της Βουλής, στις οποίες η συναίνεση της Βουλής είναι απαραίτητη. Στο Κοινοβουλευτικό Πολίτευμα η Κυβέρνηση προέρχεται από τη Βουλή και η διατήρησή της στην εξουσία εξαρτάται από τη Βουλή. Αυτά τα χαρακτηριστικά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αποτέλεσαν στη συζήτηση για τη σύνταξη του Συντάγματος, το βασικό επιχείρημα της μειοψηφίας υπέρ της απάλειψης του όρου Προεδρευομένη από τον χαρακτηρισμό του Πολιτεύματος αλλά και των διατάξεων που αναγνώριζαν ενισχυμένο ρόλο στον ΠτΔ όσον αφορά τον διορισμό και παύση της Κυβέρνησης και τη διάλυση της Βουλής³⁸.

Πάντως η διαρρύθμιση της πολιτικής εξουσίας την οποία προϋποθέτει το κοινοβουλευτικό πολίτευμα αναγνωρίζει στον Λαό πλήρη δυνατότητα αυτοκυβέρνησης. Εμπεριέχει δηλαδή μια δυναμική η οποία καθιστά την πολιτική αυτονομία όλων των μελών μιας πολιτικής κοινότητας οργανωτική βάση του Πολιτεύματος³⁹.

Γ) Δημοκρατία

Δημοκρατία είναι το Πολίτευμα στο οποίο πηγή των εξουσιών είναι ο Λαός, οι οποίες (εξουσίες) ασκούνται δια εκλεγμένων αντιπροσώπων. Στη δημοκρατία

³⁶ Η έννοια της αντιπροσώπευσης στη νεωτερικότητα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη των θεσμών δημοκρατικής συμμετοχής και δημοκρατικής νομιμοποίησης, καθώς στη ρωμαϊκή εποχή και στη χριστιανική θεολογία η έννοια ήταν έντονα συνδεδεμένη με την έννοια της αναπαράστασης και όχι της παρουσίας κάποιου μέσω ενός άλλου προσώπου. Για τις διαφορές αυτές, Η. Pitkin, *The Concept of Representation*, 1967, σελ. 241-249.

³⁷ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 362-363.

³⁸ *Πρακτικά*, 1975, ό.π., Αγόρευση Γ. Μαγκάκη, σελ. 65. Εφόσον η δημοκρατία που εξαγγέλλεται στο Σύνταγμα είναι κοινοβουλευτική και όχι προεδρική δεν είναι απαραίτητος ο περαιτέρω προσδιορισμός της με τον όρο Προεδρευομένη.

³⁹ Ι. Καμτσίδου, *Το Κοινοβουλευτικό Σύστημα: Δημοκρατική Αρχή και Κυβερνητική Ευθύνη*, 2011, σελ. 30.

ο Λαός δεν ετεροπροσδιορίζεται από άλλες δυνάμεις⁴⁰. Είναι ο ανώτατος φορέας της πολιτειακής εξουσίας. Στο άρθρο 1 Σ. η δημοκρατία τυποποιείται και ως βάση του Πολιτεύματος (λαϊκή κυριαρχία ως θεμέλιο του Πολιτεύματος και Λαός ως πηγή των εξουσιών) αλλά και ως στοιχείο της μορφής του Πολιτεύματος, δηλαδή της διάρθρωσης των σχέσεων μεταξύ των άμεσων οργάνων του κράτους (Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία).

- 16 Θεμελιώδης διαδικαστικός κανόνας της σύγχρονης δημοκρατίας είναι η αρχή της πλειοψηφίας⁴¹. Ωστόσο, χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι ο αυτό-καθορισμός των ατόμων με τη συμμετοχή τους στην άσκηση κρατικής εξουσίας. Η κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών προστατεύει το σύνολο των πολιτών, ανεξάρτητα από το εάν ανήκει στην πλειοψηφία ή μειοψηφία «διότι ο κάθε πολίτης μπορεί να έχει κάποτε διαφορετική από την κρατούσα γνώμη». Η ελευθερία πρέπει να είναι αδιαίρετη –να ανήκει σε όλους τους πολίτες στον ίδιο βαθμό– έτσι ώστε να έχει ουσιαστικό νόημα η πολιτική ισότητα. Στον βαθμό που οι ατομικές ελευθερίες εγγυώνται την ανεμπόδιστη και ανόθευτη άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, προστατεύουν δηλαδή την αυθεντικότητα της πολιτικής βούλησης του λαού, θα πρέπει να διασφαλίζουν έναν ίσο βαθμό ελευθερίας για τον καθένα-καθεμία⁴². Η διαδικαστική πτυχή της ελευθερίας έχει ως συμμετρικό της κάτωοτρο την ίση πολιτική ελευθερία. Αναγνωρίζει τη διαφωνία ως συστατικό στοιχείο των διαδικασιών λήψης απόφασης που εγ-

⁴⁰ Α. Μανιτάκης, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους*, ό.π., σελ. 162.

⁴¹ Στη σύγχρονη συνταγματική θεωρία προτείνονται μια σειρά από λόγους οι οποίοι συνηγορούν υπέρ της αρχής της πλειοψηφίας ως βασικής μεθόδου λήψης αποφάσεων. Εντελώς ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι εξής λόγοι: Αναγκαίο συμπλήρωμα της λαϊκής κυριαρχίας έτσι ώστε να είναι δυνατή η λήψη αποφάσεων που αποτελούν έκφρασή της, Α. Amar, "Popular Sovereignty and Constitutional Amendment", σε: S. Levinson, *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*, 1995, σελ. 89, 101· σύστοιχο στοιχείο της συναίνεσης των κυβερνωμένων, S. Levinson, *Our Undemocratic Constitution: Where the Constitution goes Wrong (and How we People can Correct it)*, 2006, σελ. 6· θεμελιώδες στοιχείο για τη νομιμοποίηση ενός φιλελεύθερου Συντάγματος, S. Holmes/G. Sunstein, "The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe", σε S. Levinson, *Responding to Imperfection*, ό.π., σελ. 275, 277.

⁴² Α. Μάνεσης, *Ατομικές Ελευθερίες*, 1980, σελ. 31-35. Την ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της πολιτικής βούλησης του Λαού διασφαλίζει και η μυστικότητα της ψηφοφορίας η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 51 παρ. 3 Σ., καθώς εγγυάται την κατά συνείδηση επιλογή του εκλογέα χωρίς τη δυνατότητα επηρεασμού κατά τη στιγμή της ψηφοφορίας. Για αυτό και η μυστική ψηφοφορία χαρακτηρίζεται από τον Αριστόβουλο Μάνεση «θεσμός κατ'εξοχήν δημοκρατικός». Α. Μάνεσης, «Η μυστική Ψήφος κατά το Σύνταγμα και την εκλογική νομοθεσία», σε: Idem, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 350, 352.

γυάται ένα δημοκρατικό καθεστώς. Οι διαδικασίες πρέπει να «υπηρετούν» τη διαφωνία και την ετεροδοξία⁴³ και όχι να τις καταπνίγουν⁴⁴.

Σύμφωνα με τον Hans Kelsen, η αρχή της πλειοψηφίας είναι αλληλένδετη με την ελευθερία. Το γεγονός της γέννησής μας συνιστά τη γενέθλια πράξη της ένταξής μας σε μια ήδη υφιστάμενη έννομη τάξη, στη θεμελίωση και δημιουργία της οποίας δεν έχουμε συμμετέχει. Η αλλαγή της μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μόνο μιας δράσης που σέβεται την αρχή της πλειοψηφίας, καθώς σε διαφορετική περίπτωση η αλλαγή θα είχε τον χαρακτήρα επιβολής. Η δε αρχή της πλειοψηφίας δεν μεταβάλλεται σε επιβολή στον βαθμό που διασφαλίζεται θεσμικά η δυνατότητα η μειοψηφία να γίνει πλειοψηφία. Η δυνατότητα αυτή διασφαλίζεται ουσιαστικά μόνο όταν τα δικαιώματα των μελών της μειοψηφίας διασφαλίζουν έναν βαθμό ελευθερίας ίδιο με αυτό των μελών της πλειοψηφίας⁴⁵. Οι ατομικές ελευθερίες λειτουργούν ως εγγύηση των πολιτικών δικαιωμάτων που επιτρέπουν την εναλλαγή των πλειοψηφιών. Οι ατομικές ελευθερίες αποτελούν συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας, καθώς επιτρέπουν στις μειοψηφίες να εκφράσουν τη δική τους άποψη σχετικά με τα στοιχεία που προσδιορίζουν την ενότητα του πολιτικού σώματος το οποίο στη νεωτερικότητα αποτελεί τον φορέα της δημοκρατίας, δηλαδή του λαού, και να επιδιώξουν νέες ερμηνείες σχετικά με τα συστατικά του στοιχεία. Χωρίς τις ατομικές ελευθερίες δεν είναι δυνατή η ανανοηματοδότηση και η συμπερίληψη νέων στοιχείων στην έννοια του λαού.

Στις σύγχρονες δημοκρατίες η πολιτική εξουσία ασκείται στο «όνομα» ενός συλλογικού υποκειμένου, το οποίο έχει μεν συγκεκριμένη σύνθεση (η οποία εξελίσσεται δυναμικά) όχι όμως συγκεκριμένη έκφραση, καθώς οι τρόποι έκφρασης (εκλογές, δημοψηφίσματα, δικαιώματα συλλογικής δράσης, συμμετο-

⁴³ Ο όρος «μονοδοξία» αντί το όρου «μισαλλοδοξία» χρησιμοποιείται από τη συγγραφέα Πολύμνια Αθανασιάδη στη μονογραφία της με τίτλο *Η άνοδος της μονοδοξίας στην ύστερη αρχαιότητα*, 2017. Τον υιοθετώ, γιατί θεωρώ ότι αποδίδει καλύτερα μια αντίληψη που δίνει έμφαση στην ορθότητα μιας άποψης λόγω της πίστης του φορέα που την εκφράζει στη μοναδικότητά του ως φορέα της αλήθειας.

⁴⁴ M. Saffon/N. Urbinati, *Procedural Democracy, the Bulwark of Equal Liberty*, Political Theory 41 (3) 2013, σελ. 441, 442-443.

⁴⁵ The rule of majority is distinguished from every other sort of rule. In that it not only conceptually recognizes an opposition, the minority, but also recognizes and protects it politically through basic rights, H. Kelsen, "On the Essence and Value of Democracy", σε: A. J. Jacobson/B. Schlink (eds), *Weimar: A Jurisprudence of Crisis*, 2000, σελ. 84, 108.

χή στη δημόσια σφαίρα) επιτρέπουν τη λήψη αποφάσεων χωρίς οι αποφάσεις αυτές και οι πλειοψηφίες που τις στηρίζουν να θεωρούνται οριστικές και αμετάβλητες⁴⁶. Το στοιχείο αυτό είναι κρίσιμο για να κατανοήσουμε τον ρόλο της αρχής της πλειοψηφίας στις σύγχρονες δημοκρατίες αλλά και την εργαλειακή χρήση του από πολιτικές συσσωματώσεις οι οποίες εκφράζονται εν ονόματι της πλειοψηφίας ως αυθεντικοί εκφραστές της. Σε αυτή την περίπτωση η δυναμική φύση του λαού, η οποία καθιστά κάθε επιμέρους έκφρασή του μια ατελή (μη οριστική) απόπειρα εκπροσώπησής του, αντικαθίσταται από μια έννοια στατική που βασίζεται σε μια κτητική πρόσληψη της αρχής της πλειοψηφίας⁴⁷. Η αρχή της πλειοψηφίας δεν αποτελεί πλέον στοιχείο νομιμοποίησης των αποφάσεων που λαμβάνονται επειδή εκφράζουν μια προσωρινή πλειοψηφία που μπορεί πάντα να αλλάξει, αλλά στοιχείο αμφισβήτησης των αποφάσεων που λαμβάνονται επειδή είναι αντίθετες στη «δική μου» πλειοψηφία. Ωστόσο η οικειοποίηση του Συντάγματος από ένα υποσύνολο του λαού αλλάζει τη νοματοδότηση του Συντάγματος⁴⁸. Το Σύνταγμα «εργαλειοποιείται» με σκοπό να εξυπηρετήσει μόνο μια συγκεκριμένη εκδοχή της πλειοψηφίας, η οποία ως «αληθής» θεωρείται και αμετάβλητη. Συνεπώς, για τη συγκεκριμένη πλειοψηφία παύει να αποτελεί ένα Σύνταγμα ορίων, ένα Σύνταγμα «ανοιχτό» ως προς το αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ αντιτιθέμενων πολιτικών προγραμμάτων και μεταβάλλεται στο όνομα της πλειοψηφίας σε ένα εργαλείο επικράτησης και κατίσχυσής της έναντι των πολιτικών αντιπάλων.

- 19 Εφόσον λοιπόν η σύγχρονη μορφή δημοκρατίας συνδέεται καταστατικά με την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων, είναι δηλαδή μια φιλελεύθερη δημοκρατία, δημιουργείται το ερώτημα το οποίο απασχολεί έντονα τη σύγχρονη συνταγματική θεωρία, εάν είναι δυνατή μια μορφή αντι-φιλελεύθερης δημοκρατίας. Εάν δηλαδή μπορεί να θεωρείται δημοκρατική μια μορφή διακυβέρνησης, η οποία σέβεται μεν την αναγκαιότητα προσφυγής στον λαό ως μέθοδο για τη νομιμοποίηση των αποφάσεων που λαμβάνουν τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας, αλλά θεωρεί ότι υπό την αρχή της πλειοψηφίας πρέπει να «υποτάσ-

⁴⁶ Σχετικά με τον ατελή και αέναα νοματοδοτούμενο χαρακτήρα του λαού στη νεωτερικότητα, βλ. C. Lefort, "The Question of Democracy", σε: Idem, *Democracy and Political Theory*, 2003, σελ. 9-21.

⁴⁷ N. Urbinati, *Me the People: How Populism Transforms Democracy*, 2019, σελ. 95-102.

⁴⁸ Για τον χαρακτήρα της αρχής της πλειοψηφίας ως μιας τεχνικής μεθόδου λήψης αποφάσεων που δεν επιτρέπει στην πλειοψηφία να οικειοποιηθεί την πολιτική εξουσία ως αποκλειστικός φορέας της, Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2022, σελ. 297-300.

σονται» και τα φιλελεύθερα στοιχεία του Πολιτεύματος⁴⁹. Πρόκειται δηλαδή για Πολιτεύματα τα οποία διατηρούν το διαδικαστικό στοιχείο της δημοκρατικής νομιμοποίησης, χωρίς όμως τα αντίβαρα και τους περιορισμούς που καθιστούν την αρχή της πλειοψηφίας «οριοθετημένη»⁵⁰. Μάλιστα χαρακτηριστικό αυτής της μορφής Πολιτεύματος είναι ότι τυπικά το Σύνταγμα δεν παραβιάζεται καθώς είτε έχει αναθεωρηθεί σύμφωνα με την προβλεπόμενη από το ίδιο διαδικασία⁵¹ ή τα όργανα που είναι επιφορτισμένα με τον έλεγχο των σχετικών παραβιάσεων έχουν τεθεί υπό τον έλεγχο της πλειοψηφίας⁵². Ωστόσο, τα καθε-

⁴⁹ Η μορφή αυτή διακυβέρνησης χαρακτηρίζεται ως «ανελεύθερη δημοκρατία». Από την αχανή σχετικά με το θέμα βιβλιογραφία ενδεικτικά, U. Wagrandl, "A Theory of Illiberal Democracy", D. Landaou, "The Myth of the Illiberal Democratic Constitution", R. Utiz, "Constitutional Practices in Times 'After Liberty'", σε: A. Sajo/R. Utiz/S. Holmes, *Routledge Handbook of Illiberalism*, 2022, σελ. 94-119, 425-442, 442-466 αντίστοιχα.

⁵⁰ Ενδεικτικά, U. Wagrandl, "A Theory of Illiberal Democracy", ό.π., σελ. 110-113.

⁵¹ Μία τέτοια περίπτωση είναι η αναθεώρηση του Συντάγματος με τήρηση των διαδικαστικών προϋποθέσεων που θέτει το Σύνταγμα. Αν το Σύνταγμα δεν θέτει ουσιαστικά όρια στην αναθεώρηση, τότε η επίτευξη μιας εκλογικής πλειοψηφίας μπορεί να οδηγήσει σε ριζική αλλαγή των στοιχείων του πολιτεύματος μέσω της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η περίπτωση της Ουγγαρίας, όπου μετά την εκλογική νίκη του κόμματος FIDESZ και την απόκτηση πλειοψηφίας 2/3 των εδρών στο κοινοβούλιο, πλειοψηφίας που επέτρεπε την αναθεώρηση του Συντάγματος χωρίς τη συναίνεση άλλων κομμάτων, το Σύνταγμα της Ουγγαρίας αναθεωρήθηκε δραστικά με τη θέσπιση διατάξεων που άλλαξαν τη μορφή του Πολιτεύματος, είναι χαρακτηριστική. Ενδεικτικά, J. Rupnik, *Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong*, *Journal of Democracy* 23/2012, σελ. 132-137· M. Bánkuti/G. Halmai/K. Scheppele, *Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution*, *Journal of Democracy* 23/2012, σελ. 138-146· Y. Roznai, "Constitutional Transformations: Hungary", σε D. Law (ed), *Constitutionalism in Context*, 2022, σελ. 136-157.

⁵² Ενδεικτικά, D. Landaou, "The Myth of the Illiberal Democratic Constitution", ό.π., σελ. 429-431, και Idem, *Abusive Constitutionalism*, *University of California Davis Law Review* 2013, σελ. 47, 189, 191-206. Ωστόσο ορθότερο θα ήταν να διακρίνουμε μεταξύ των δύο περιπτώσεων, καθώς στην πρώτη περίπτωση το πλαίσιο δράσης των οργάνων της πολιτείας που υλοποιούν την αντιφιλελεύθερη ατζέντα βρίσκεται εντός των ορίων που χαράσσει το Σύνταγμα όπως έχει τροποποιηθεί μέσω της αναθεώρησης του από τις αντιφιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις, ενώ στη δεύτερη περίπτωση το Σύνταγμα παρακάμπτεται στο επίπεδο της νομοθεσίας η αντισυνταγματικότητα της οποίας δεν ελέγχεται επειδή τα όργανα που λειτουργούν ως αντίβαρα καίτοι δεν έχουν καταργηθεί ελέγχονται από τις συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις. Για τον λόγο αυτό η πρώτη περίπτωση μπορεί να χαρακτηριστεί ως abusive constitutionalism ενώ η δεύτερη ορθότερο θα ήταν να χαρακτηριστεί ως abused constitutionalism. Στο πρώτο παράδειγμα εντάσσεται η Ουγγαρία ενώ στο δεύτερο η Πολωνία. Για τη διάκριση μεταξύ abusive και abused constitutionalism, G. Skąpska, *Abuse of the Constitutions as a means of Political Change: Sociological Reflections on the Crisis of Constitutionalism in Poland*, *Polish Sociological Review* 4/2019, σελ. 421, 427-430, 435-437.

στώτα αυτά ακόμη και όταν σέβονται τη δημοκρατία ως διαδικασία παραμερίζουν εντελώς το κανονιστικό πρόταγμα που υπηρετεί η διαδικασία, δηλαδή τον πλουραλισμό και τη διαφωνία. Για αυτό άλλωστε, παρά την τήρηση των δημοκρατικών διαδικασιών στη λήψη των αποφάσεων, το πολιτικό και συνταγματικό τους πρόταγμα βασίζεται σε μια έννοια της αντιπροσώπευσης στην οποία ο Λαός έχει κάποιες προδεδωμένες ιδιότητες που προσδιορίζουν επακριβώς όχι μόνο το υποκείμενο της αντιπροσώπευσης αλλά και το αντικείμενό της, δηλαδή τις συγκεκριμένες ιδιότητες και μόνο αυτές. Ο Λαός εκλαμβάνεται ως ένα κλειστό αυτό-αναφορικό σύνολο και όχι ως μια αναστοχαστική οντότητα⁵³.

- 20 Η αλληλεξάρτηση μεταξύ διαδικασίας και κανονιστικού προτάγματος στο σύγχρονο παράδειγμα της δημοκρατίας καθιστά επίκαιρο τον προβληματισμό σχετικά με τα πιθανά μέσα άμυνας της δημοκρατίας στις αποκαλούμενες σύγχρονες απειλές. Όταν δηλαδή το κανονιστικό της πρόταγμα απειλείται από πολιτικές δυνάμεις οι οποίες έχουν κερδίσει την κοινοβουλευτική και πιθανόν και την απαιτούμενη για την αναθεώρηση του Συντάγματος πλειοψηφία μέσω δημοκρατικών εκλογών. Ο προβληματισμός αυτός αφορά πιο συγκεκριμένα το ζήτημα της μαχόμενης δημοκρατίας. Πρόκειται για εκείνη τη μορφή της δημοκρατίας η οποία επιλέγει να καταπολεμήσει τη «φωτιά με φωτιά»⁵⁴. Επιλέγει δηλαδή να απαγορεύσει την πολιτική δράση των εχθρών της ακόμη και εάν δεν έχουν διαπράξει αξιόποινες πράξεις, επειδή η δράση τους συνιστά κίνδυνο για την ύπαρξή της⁵⁵. Η μαχόμενη εκδοχή της δημοκρατίας κινείται ανάμεσα στις συμπληγάδες του αυτοχειριασμού και του αυτό-ακρωτηριασμού του δημοκρατικού πολιτεύματος. Βρίσκεται αντιμέτωπη με το εξής δίλλημα: Ή η δημοκρατία θα επιτρέψει στους εχθρούς της να χρησιμοποιήσουν την ανοχή στη διαφορετική άποψη και τις ελεύθερες εκλογές για να καταλάβουν την εξουσία ή θα προσπαθήσει να τους εμποδίσει με τίμημα την απίσχναση θεμελιωδών αρχών της δημοκρατίας όπως είναι η τιμωρία μόνο των πράξεων και όχι του φρονήματος

⁵³ J. W. Müller, *The People must be Extracted from within the People: Reflections on Populism*, *Constellations* (21/4) 2014, σελ. 483, 487. Επίσης, F. Michelman, *Constitutional Authorship by the People*, *Notre Dame Law Review* (74) 1999, σελ. 1605 κ.ε.

⁵⁴ K. Loewenstein, *Militant Democracy and Fundamental Rights II*, *American Political Science Review* 31 (4) 1937, σελ. 638, 656.

⁵⁵ Μια καλή εισαγωγή στο ζήτημα της μαχόμενης δημοκρατίας αποτελούν οι μελέτες που περιέχονται στον τόμο, A. Malkopoulou/A. Kirshner, *Militant Democracy and its Critics: Populism, Parties, Extremism*, 2019.

και η ελεύθερη συμμετοχή στις εκλογές⁵⁶. Το δίλημμα αυτό γίνεται εμφανές στην περίπτωση απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων ιδίως αν αυτά εκφράζουν τη σχετική έστω πλειοψηφία του εκλογικού σώματος. Η ανάγκη απαγόρευσης ενός κόμματος που εκφράζει την πλειοψηφία στο εκλογικό σώμα είναι μια έμπρακτη απόδειξη ότι στη συγκεκριμένη πολιτεία η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν αποτελεί μια βιώσιμη πρακτική. Είτε γιατί η πλειοψηφία δεν ενστερνίζεται τις ουσιαστικές προϋποθέσεις για την ύπαρξή της, είτε γιατί για να επιβιώσει η φιλελεύθερη δημοκρατία πρέπει να απαρνηθεί τη διαδικαστική της διάσταση όπως αυτή εκφράζεται από την αρχή της πλειοψηφίας⁵⁷.

2) Η Λαϊκή Κυριαρχία⁵⁸ ως θεμέλιο του Πολιτεύματος

Η Λαϊκή Κυριαρχία συνδέεται άμεσα με τον Λαό ως θεμέλιο όλων των εξουσιών. Συνδέεται άμεσα επίσης με την καθολικότητα και ισότητα της ψήφου. Για τον λόγο αυτό ορθά επισημαίνεται ότι η διάταξη του άρθρου 21 του Συντάγματος του 1864 καίτοι αναφέρει το έθνος ως πηγή όλων των εξουσιών δεν λειτούργησε ανταγωνιστικά ή περιοριστικά ως προς τη Λαϊκή Κυριαρχία, στον βαθμό που η καθολική ψηφοφορία και η ισότητα της ψήφου αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα πολύ πρώιμα σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες⁵⁹. Η Λαϊκή Κυριαρχία εξειδικεύεται μέσω των διατάξεων που αναφέρονται στην ανάδειξη, συγκρότηση και λειτουργία της Βουλής, στους θεσμούς άμεσης δημοκρατίας αλλά και την ελεύθερη ίδρυση και δράση των πολιτικών κομμάτων και της κατοχύρωσης και άσκησης των δικαιωμάτων συλλογικής δράσης⁶⁰. Η διάταξη περί Λαϊκής Κυριαρχίας δεν έχει απλώς διακηρυκτικό χαρακτήρα. Αποτελεί

21

⁵⁶ C. R. Kaltwasser, "Militant Democracy versus Populism", σε: A. Malkopoulou/A. Kirshner, *Militant Democracy and its Critics*, ό.π., σελ. 73, 77-82.

⁵⁷ Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Αργεντινή κατά την περίοδο κατάληψης της εξουσίας (1945-1957) από τις πολιτικές δυνάμεις που υποστήριζαν τον Χουάν Περόν. Εξέφραζαν την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, είχαν την αμέριστη υποστήριξη ενδιάμεσων μηχανισμών πολιτικής αντιπροσώπευσης όπως τα συνδικάτα αλλά είχαν μια πολιτική ατζέντα ενάντια σε βασικές προκείμενες της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Από την άλλη πλευρά η φιλελεύθερη αντιπολίτευση αδυνατούσε να κατακτήσει την εξουσία μέσω εκλογών λόγω της μειοψηφικής της απήχησης στο εκλογικό σώμα, Ο' Donell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*, 1973.

⁵⁸ Για τη λαϊκή κυριαρχία στην ελληνική συνταγματική ιστορία, βλ. Ι. Καμτσίδου, *Η Δημοκρατία και οι Άλλοι*, 2025, σελ. 9-99.

⁵⁹ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 331-332.

⁶⁰ Ibidem, σελ. 350.

άμεσα ισχύον δίκαιο. Το κανονιστικό περιεχόμενο της εν λόγω διάταξης είναι ότι η διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του Λαού πρέπει να γίνεται σε καθεστώς πολιτικής ελευθερίας και ισότητας.

- 22 Ωστόσο η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία επηρεάζουν βασικά στοιχεία του φιλελεύθερου δημοκρατικού υποδείγματος. Ο λαός μπορεί να είναι κυρίαρχος μόνο εφόσον έχει μια υπερ-ιστορική διάσταση, μια διάσταση η οποία συμπεριλαμβάνει και τις μελλοντικές γενιές. Επιπλέον για να δρα ως κυρίαρχος απαιτείται μια μορφή αντιπροσωπευσης η οποία επιτρέπει να λαμβάνονται αποφάσεις στο όνομά του. Τα άτομα μόνο ως μέρη ενός συνόλου και όχι ως άτομα καθαυτά μπορούν να είναι κυρίαρχος λαός⁶¹. Όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο Γιάννης Τασόπουλος «υπάρχει προφανής ένταση ανάμεσα στον ελληνικό λαό ως κυρίαρχο και στο σύνολο των Ελλήνων πολιτών, καθένας από τους οποίους είναι κατ' ίσον ποσοστό φορέας της λαϊκής κυριαρχίας»⁶². Η πολλαπλότητα των βουλήσεων του συλλογικού υποκειμένου που αποκαλείται λαός αντιμετωπίζεται ως μονοπρόσωπη βούληση⁶³. Υπό αυτή την έννοια η ισοπολιτεία και ισονομία αποτελούν τις βάσεις του διαδικαστικού στοιχείου της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία στον σύγχρονο κόσμο είναι αλληλένδετη με τη δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης, καθώς επιτρέπουν την εναλλαγή μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας. Ταυτόχρονα όμως αποτελούν πεδίο έντασης μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας επειδή αποτελούν τη βάση για τον παραμερισμό της αρχής της πλειοψηφίας ως μεθόδου λήψης αποφάσεων σε κάποιες περιπτώσεις όπως είναι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων⁶⁴. Η λαϊκή κυριαρχία υπό τη μορφή της δημοκρατικού Πολιτεύματος δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την αναγνώριση της ετερότητας και του πλουραλισμού⁶⁵. Άλλωστε η αρχή της πλειοψηφίας προϋποθέτει την ισότητα των εκπεφρασμένων γνώμων, καθώς εξαρτώντας τη λήψη της απόφασης αποκλειστικά από την αριθμητική υπεροχή αποκλείει οποιοδήποτε άλλο κριτήριο στάθμισης που βασίζεται σε ιδιότητες ξένες ως προς την αρχή της ίσης δυ-

⁶¹ M. Canovan, *The People*, 2005, σελ. 100.

⁶² Γ. Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η Πρόκληση της Αμεροληψίας*, 2014, σελ. 227.

⁶³ M. Canovan, *The People*, ό.π., σελ. 94-101.

⁶⁴ Γ. Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 273.

⁶⁵ Για την ετερότητα ως βασικό στοιχείο της δημοκρατικής αρχής, Δ. Χριστόπουλο, *Η Ετερότητα ως σχέση Εξουσίας*, 2002, κυρίως 96-203· και Γ. Σωτηρέλη, *Το Σύνταγμα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, 2022, σελ. 357-365.

νατότητας του καθένα να συμβάλει στο αποτέλεσμα της απόφασης⁶⁶. Αντίθετα, όταν η πλειοψηφική αρχή εκλαμβάνεται με στατικούς όρους που παραπέμπουν σε κάποιες αιώνιες και αναλλοίωτες ιδιότητες του λαού, τότε οδηγούμαστε σε διακρίσεις μεταξύ «αυθεντικής» και μη «αυθεντικής» έκφρασης της πλειοψηφίας οι οποίες αναιρούν τα φιλελεύθερα στοιχεία του πολιτεύματος, στον βαθμό που η αυθεντική έκφραση προϋποθέτει την εξάλειψη της ετερότητας εντός του πολιτικού σώματος που εκλαμβάνεται ως ο φορέας της λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή του λαού. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε μια μονιστική αντίληψη της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία επιδιώκει να καταστήσει το μερικό καθολικό⁶⁷.

Όσον αφορά τον φορέα της λαϊκής κυριαρχίας, η ελληνική συνταγματική θεωρία διακρίνει μεταξύ του λαού *lato sensu* (όσοι έχουν την ελληνική ιθαγένεια) και *stricto sensu* (εκλογικό σώμα)⁶⁸. Ωστόσο, η δεύτερη κατηγορία δεν αποτελεί ένα υποσύνολο της πρώτης καθώς τα εκλογικά δικαιώματα έχουν πλέον αποσυνδεθεί από την ιθαγένεια. Στις ευρωεκλογές και στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ μπορούν να συμμετέχουν και οι ευρωπαίοι πολίτες, ενώ η σχετική δυνατότητα για συμμετοχή των πολιτών τρίτων χωρών στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση καίτοι κρίθηκε ως αντίθετη με το Σύνταγμα (ΣτΕ Ολ. 460/2013), κατά την ορθότερη άποψη δεν προσκρούει στις διατάξεις του Συντάγματος, εάν το σχετικό δικαίωμα ιδωθεί υπό το πρίσμα της δημοκρατικής αρχής, η οποία αποτελεί το θεμέλιο των πολιτικών δικαιωμάτων⁶⁹.

Πρόκειται για μια εξέλιξη που αποσυνδέει τις έννοιες του λαού και του εκλογικού σώματος, όπως επίσης αποσυνδέει και την ιδιότητα του πολίτη από τον νομικό δεσμό της ιθαγένειας. Με αυτή τη θεώρηση δίνεται έμφαση περισσότερο στη δημοκρατική νομιμοποίηση των σωμάτων που αποφασίζουν παρά στα κριτήρια συγκρότησής τους⁷⁰. Τα κριτήρια πολιτικής συμμετοχής δεν αφο-

⁶⁶ Π. Σούρλας, *Η Διαπλοκή Δικαίου και Πολιτικής*, 1989, σελ. 161-162.

⁶⁷ Γ. Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 214. Η μονιστική πρόσληψη της Λαϊκής Κυριαρχίας αντιδιαστέλλεται με την πλουραλιστική στην οποία τα χαρακτηριστικά του Λαού αποτελούν το διακύβευμα και όχι προεδομένη ιδιότητα. Στην πλουραλιστική προσέγγιση η αποδοχή της ετερότητας και του πλουραλισμού αποτελούν καταστατικές συνθήκες της Λαϊκής Κυριαρχίας, αυτόθι, σελ. 215-218.

⁶⁸ Για τις σχετικές διακρίσεις Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 190-202.

⁶⁹ Γ. Κασιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 327-332· Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 497· Σ. Βλαχόπουλος, *Το Έθνος στο Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 31, υπ. 22· Ι. Καρτσιδου, *Η Δημοκρατία και οι Άλλοι*, ό.π., σελ. 135-167.

⁷⁰ Χ. Παπαστυλιανός, *Η Ιδιότητα του Πολίτη και Αλλοδαποί: Ο Αλλοδαπός ως Υποκείμενο Δικαιωμά-*

ρούν πλέον την οργανική σύνδεση του ατόμου με μια πολιτική κοινότητα λόγω καταγωγής ή γέννησης, αλλά την ευρύτερη δυνατή πολιτική συμμετοχή στους θεσμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης όλων όσων επηρεάζονται από τις αποφάσεις που λαμβάνονται⁷¹. Με αυτή την εξέλιξη η ετεροδοξία δεν βασίζει πλέον τη θεσμική «ορατότητά» της μόνο στα ατομικά δικαιώματα, αλλά και στα δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής, τα οποία επιτρέπουν στους φορείς τους να καταστήσουν διακριτές στη δημόσια σφαίρα τις διαφορετικές προσλαμβάνουσες όσων συμμετέχουν στη δημόσια διαβούλευση και να διεκδικήσουν την αντιπροσώπευση της ετερότητας ως διακριτό μέγεθος.

- 25 Κρίσιμο επίσης ζήτημα αποτελεί η σχέση της λαϊκής κυριαρχίας με τη συντακτική εξουσία. Το ζήτημα αυτό αναλύεται σε δύο επιμέρους θέματα: α) Όταν ο λαός λειτουργεί ως φορέας της συντακτικής εξουσίας ενεργεί ως λαός *lato sensu* ή ως λαός *stricto sensu*; β) Εφόσον ο λαός θεωρείται ως αποκλειστικός φορέας της συντακτικής εξουσίας, το αποτέλεσμα της άσκησης της συντακτικής εξουσίας, δηλαδή το Σύνταγμα, πρέπει να είναι και αυτό δημοκρατικό, δηλαδή να διασφαλίζει μια πλουραλιστική εκδοχή της δημοκρατίας⁷²; Όσον αφορά το πρώτο θέμα, το σώμα το οποίο αναλαμβάνει τη σύνταξη ενός Συντάγματος στον βαθμό που είναι αντιπροσωπευτικό (συντακτική συνέλευση ή βουλή που αναλαμβάνει συντακτικές εξουσίες) εκλέγεται από όσους έχουν δικαίωμα εκλέγειν. Ακόμη όμως και στην περίπτωση που η σύνταξή του έγινε από «εξωτερικές» δυνάμεις, είναι δηλαδή ένα «δοτό» Σύνταγμα, η επικύρωσή του προϋποθέτει τη συναίνεση αυτών στους οποίους θα εφαρμοστεί⁷³. Συνεπώς, θα πρέπει να επικυρωθεί άμεσα ή έμμεσα από όσους είναι πολίτες του κράτους, δηλαδή από

των στην Ελληνική Έννομη Τάξη, ΕφημΔΔ 2009, σελ. 859, 867.

⁷¹ N. Urbinati, *Representative Democracy, Principles and Genealogy*, 2006, σελ. 24-28.

⁷² Ήδη από τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα η έννοια του Συντάγματος ταυτίζεται με την έννοια του δημοκρατικού Πολιτεύματος, Γ. Δρόσος, *Δοκίμιο*, ό.π., σελ. 24-38.

⁷³ Για τα «δοτά ή επιβαλλόμενα» Συντάγματα, Y. Hasabe, "Imposed Constitutions (constitutions octroyées)", σε: R. Grote and others (ed), *Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law*, 2017. Επίσης D. Law, "The Myth of the Imposed Constitution", σε: D. Galligan/M. Versteeg, (eds), *Social and Political Foundations of Constitutions*, 2013, σελ. 239-268· U. Preuss, *Perspectives on Post-Conflict Constitutionalism: Reflections on Regime Change Through External Constitutionalization*, New York Law School Law Review 51/2006, σελ. 467· και οι μελέτες που εμπεριέχονται στον συλλογικό τόμο, R. Albert/X. Contiades/A. Fotiadou, *The Law and Legitimacy of Imposed Constitutions*, 2019. Επίσης για τις δυσκολίες απόδοσης της δημιουργίας ενός Συντάγματος αποκλειστικά σε εξωτερικούς παράγοντες ακόμη και σε αναφορά με Συντάγματα που παραδοσιακά θεωρούνταν «δοτά», Κ. Στρατηλάτης, *Το δοτό ή/και επιβληθέν Σύνταγμα της Ζυρίχης*, academia.edu.

όσους είναι φορείς δικαιωμάτων πολιτικής συμμετοχής και ειδικότερα φορείς του δικαιώματος του εκλέγειν, καθώς και η άμεση (μέσω δημοψηφίσματος) αλλά και η έμμεση (μέσω αντιπροσώπων) επικύρωση προϋποθέτουν εκλογές. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι, σύμφωνα με τη σύγχρονη συνταγματική θεωρία, κάθε διαδικασία σύνταξης και θέσπισης ενός νέου Συντάγματος προϋποθέτει κάποιο ποσοστό επιβολής ακόμη και εάν η δημιουργία του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα δράσης εξωτερικών παραγόντων⁷⁴.

Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα δεν είναι ευχερής. Παραδοσιακά η συντακτική εξουσία θεωρούνταν έκφραση της κυριαρχίας. Αν όμως η συντακτική εξουσία αποτελεί έκφραση της κυριαρχίας και δη της λαϊκής κυριαρχίας, τότε είναι αδέσμευτη ως προς τα χαρακτηριστικά του Συντάγματος που θα θεσπίσει. Πρακτικά δηλαδή μπορεί να αποφασίσει ό,τι θέλει⁷⁵. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν είναι η μόνη που έχει διατυπωθεί για το θέμα. Υπάρχει μια μακρά παράδοση αποσύνδεσης της συντακτικής εξουσίας από την κυριαρχία⁷⁶. Στη σύγχρονη θεωρία η συντακτική εξουσία δεν θεωρείται εντελώς αδέσμευτη. Ως περιορισμοί

⁷⁴ Για το ζήτημα της «εσωτερικής επιβολής», D. Law, "Imposed Constitutions and Romantic Constitutions" και Y. Roznai, "Internally Imposed Constitutions", σε: R. Albert/X. Contiades/A. Fotiadou, *The Law and Legitimacy of Imposed Constitutions*, ό.π., σελ. 34-57 και 58-81 αντίστοιχα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα συνταγματικής επιβολής η οποία έχει ως πηγή εσωτερικούς παράγοντες αναφέρεται η περίπτωση ομάδων του πληθυσμού μιας χώρας τις οποίες η έννομη τάξη δεν αναγνώριζε όχι απλά ως πολίτες αλλά ούτε ως υποκείμενα δικαίου κατά τη χρονική στιγμή θέσπισης του Συντάγματος, όπως είναι οι φυλές των αυτοχθόνων στις ΗΠΑ, αλλά μεταγενέστερα αναγνωρίστηκαν ως πλήρη υποκείμενα δικαίου και άρα ως αποδέκτες των ρυθμίσεων που εμπειρίχεται το Σύνταγμα των ΗΠΑ, J. A. Poore, *The Constitution of the United States Applies to Indian Tribes*, Montana Law Review 59/1998, σελ. 51, 53-55, 57-69.

⁷⁵ Εμβληματική για το θέμα είναι η διατύπωση του Αριστόβουλου Μάνεση «Ο λαός, ως κυρίαρχος δύναται να θέλη ο,τιδήποτε, αρκεί ότι το θέλει». Α. Μάνεσης «Το Πρόβλημα της ασφάλειας του κράτους και η ελευθερία», σε: Idem, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 390, 394. Με σχεδόν παρόμοια διατύπωση η φράση επαναλαμβάνεται, σε Idem, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας», αυτόθι, σελ. 543, 566. Ωστόσο όπως σωστά επισημαίνει ο Γιάννης Δρόσος με αφορμή την οικονομική κρίση, το συγκείμενο της εκφοράς μιας τέτοιας βουλευσιαρχικής αντίληψης το 2010 αναδεικνύει τα όρια του λαϊκού βολонταρισμού. «Αν ο λαός, ως κυρίαρχος δύναται να θέλη ο,τιδήποτε, αρκεί ότι το θέλει, γιατί δεν δύναται να έχει ο,τιδήποτε αρκεί ό,τι το θέλει». Γ. Δρόσος, *Συνταγματικός λόγος, πολιτειακή κρίση και Αριστερά*, 2013, constitutionalism.gr.

⁷⁶ Για τις θεωρητικές προσεγγίσεις που διαχωρίζουν την κυριαρχία από τη συντακτική εξουσία ήδη από το 18ο αιώνα, J. C. Rios, *Constituent Power*, ό.π., (ιδιαίτερα τα κεφάλαια, 2,3,4). Επίσης L. Rubinelli, *Constituent Power: A History*, 2020, σελ. 33-75. Από την ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα, Κ. Στρατηλάτης, *Λαϊκή Κυριαρχία και Συντακτική Εξουσία με Κριτική Αναφορά στην Πολιτική Θεωρία των Αντόνιο Νέγκρι και Μάικλ Χαρντ*, Αξιολογικά 25/2011, σελ. 7-38.

της αναφέρονται η σχέση μεταξύ των μελών μιας συντακτικής συνέλευσης με τους εκλογείς τους, η οποία είναι μια σχέση εντολής με σκοπό τη σύνταξη ενός νέου Συντάγματος. Συνεπώς, η συνέλευση μπορεί να συντάξει ένα νέο Σύνταγμα το οποίο θα εγκαθιδρύει μια διαφορετική από το προηγούμενο οργανωτική διάρθρωση των εξουσιών, δεν μπορεί όμως κατά τη διάρκεια των εργασιών της να αγνοήσει και να υποκαταστήσει την ισχύουσα διάρθρωση των εξουσιών αναθέτοντας στον εαυτό της αρμοδιότητες που ανήκουν σε αυτές τις εξουσίες, όπως π.χ. δικαστικές αρμοδιότητες, αρμοδιότητες θέσπισης κοινών νόμων ή αρμοδιότητες που ασκούνται από τον αρχηγό του κράτους, όπως π.χ. διορισμοί ή απολύσεις αξιωματούχων⁷⁷. Επίσης σημαντικοί περιορισμοί απορρέουν άμεσα από το διεθνές δίκαιο⁷⁸ αλλά και από τα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας του λαού στη νεωτερικότητα, τα οποία είναι σύστοιχα με την κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων προκειμένου ο λαός να αποτελεί το ύπατο θεμέλιο μιας δημοκρατικής πολιτείας. Συνεπώς η άσκηση συντακτικής εξουσίας χωρίς τη δυνατότητα άσκησης αυτών των δικαιωμάτων δεν είναι νοητή. Για αυτό τον λόγο δεν μπορεί έργο μιας συντακτικής συνέλευσης να είναι η κατάργησή τους, γιατί σε διαφορετική περίπτωση η άσκηση της συντακτικής εξουσίας θα είχε ως σκοπό να εξαλειφθεί η δυνατότητα της εκ νέου άσκησής της μελλοντικά⁷⁹.

⁷⁷ J. C. Rios, *Constituent Power*, ό.π., σελ. 263.

⁷⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι το Σύνταγμα της Ελβετίας το οποίο επιτρέπει την ολική αναθεώρησή του με πρωτοβουλία και αποφασιστική αρμοδιότητα του λαού, δεν επιτρέπει μόνο την αναθεώρηση των διατάξεων που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων σε επίπεδο ισοδύναμο με τη διεθνή προστασία τους (Ελβετικό Σύνταγμα του 1999, άρθ. 193 παρ. 4 και 194 παρ. 2). Οι περιορισμοί αυτοί δεν έχουν μόνο τη μορφή των εσωτερικών αυτοπεριορισμών όπως συμβαίνει με το Σύνταγμα της Ελβετίας. Αρκετές φορές έχουν τη μορφή εξωτερικών περιορισμών, οι οποίοι απορρέουν από την κύρωση διεθνών συνθηκών προστασίας των δικαιωμάτων όπως είναι η ΕΣΔΑ. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση *Sejdic and Finci v. Bosnia and Herzegovina* στην οποία κρίθηκε ότι διατάξεις του Συντάγματος της Βοσνίας Ερζεγοβίνης και πιο συγκεκριμένα αυτές που αφορούν την εκλογή του συλλογικού Προεδρείου είναι αντίθετες με την ΕΣΔΑ και ειδικότερα με το άρθρο 3 του 1ου Π.Π. που αφορά το δικαίωμα σε ελεύθερες εκλογές. Επίσης σε αυτή την κατεύθυνση και το υπ. αριθμ. 554/1984 ψήφισμα του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ το οποίο έκρινε ότι το Σύνταγμα του 1983 της Νοτίου Αφρικής είναι αντίθετο σε μια σειρά από διατάξεις του καταστατικού χάρτη του ΟΗΕ. Ωστόσο σε τέτοιες περιπτώσεις η διακρίβωση της αντίθεσης δεν παράγει αυτόματα αποτελέσματα στην εσωτερική έννομη τάξη και η όποια επιρροή μιας τέτοιας διαπίστωσης επαφίεται στους εσωτερικούς μηχανισμούς αλλαγής του Συντάγματος. Για αυτό το ζήτημα, Y. Roznai, *The Theory and Practice of 'Supra-Constitutional' Limits on Constitutional Amendments*, *International & Comparative Law Quarterly* (62) 2013, σελ. 557, 560.

⁷⁹ Y. Roznai, *The Sovereign*, ό.π., σελ. 259.

3) Ο Λαός και το Έθνος ως πηγή όλων των εξουσιών

«Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα».

Με την παράγραφο 3 του άρθρου 1 Σ. ορίζεται ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα. Η αναφορά σε εξουσίες συμπεριλαμβάνει όλες τις εξουσίες που προβλέπει το Σύνταγμα, δηλαδή εκτός των τριών που προβλέπονται στο άρθρο 26 Σ. και της αναθεωρητικής αλλά και της εξουσίας παραχώρησης αρμοδιοτήτων που προβλέπονται στο Σύνταγμα σε διεθνείς οργανισμούς όπως προβλέπει το άρθρο 28 παρ. 2⁸⁰.

Ο λαός ως πηγή των εξουσιών σημαίνει ότι ύπατο θεμέλιο της εξουσίας των αντιπροσώπων είναι η ανάδειξή τους από τον λαό. Το απώτατο σημείο δημοκρατικής νομιμοποίησης της δράσης των οργάνων της πολιτείας είναι ο ίδιος ο λαός και δεν νοείται δράση αυτών των οργάνων χωρίς έστω έμμεση αναγωγή στον λαό⁸¹. Κατά τον Αριστόβουλο Μάνεση, με αναφορά στη σχετική διάταξη του Συντάγματος του 1952 (άρθρο 21), ο χαρακτηρισμός του λαού/έθνους ως πηγή όλων των εξουσιών δεν έχει απλά διακηρυκτικό χαρακτήρα. Έχει την έννοια ότι οι εξουσίες που ασκούνται μέσω αντιπροσώπων δεν μπορούν να οικειοποιηθούν από αυτούς. Η αντίθετη εκδοχή θα σήμαινε κατάλυση της δη-

⁸⁰ Φ. Σπυρόπουλος, «Άρθρο 1», ό.π., σελ. 13.

⁸¹ Γ. Κασιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 205-206. Η αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης και η δυνατότητα έκδοσης κανονιστικών πράξεων από όργανα της εκτελεστικής εξουσίας μόνο μετά από εξουσιοδότηση τυπικού νόμου αποτελούν επιβεβαίωση αυτού του κανόνα. Ειδικότερα η σύνδεση της αρχής της νομιμότητας με τη δημοκρατική αρχή, επιβεβαιώνεται και από νομολογία του ΣτΕ, η οποία συναρτά άμεσα τη νομιμότητα μιας διοικητικής πράξης από το να βρίσκει έρεισμα στον νόμο (ΣτΕ 1603/1964). Όσον αφορά τα όργανα της δικαστικής εξουσίας, η διάταξη του άρθρου 26 παρ. 3 που ορίζει ότι οι δικαστικές αποφάσεις εκτελούνται στο όνομα του ελληνικού λαού και η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 που ορίζει ότι οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους και ότι οι δικαστές δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος εγγυώνται τη δέσμευση του δικαστή από τη δημοκρατική συνταγματική νομιμότητα. Γ. Κασιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 280-282. Ακόμη και ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων έχει μια αναγωγή στον λαό ως πηγή των εξουσιών καθώς επιβεβαιώνει τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος ως ύψιστη έκφανση της λαϊκής κυριαρχίας. Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 218. Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 455-460. Επίσης ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων συνιστά εγγύηση του κράτους δικαίου το οποίο θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο του Πολιτεύματος. Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2020, σελ. 51-56. Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2021, σελ. 297-299.

μοκρατικής αρχής. Για τον λόγο αυτό επιβάλλεται η περιοδική εκλογή των αντιπροσώπων. Επίσης ο χαρακτηρισμός του λαού ως πηγή των εξουσιών σημαίνει την υπεροχή του Συντάγματος έναντι του νόμου επειδή είναι προϊόν άσκησης της συντακτικής εξουσίας φορέας της οποίας είναι ο λαός. Σημαίνει επίσης την υπεροχή της νομοθετικής εξουσίας έναντι των άλλων δύο, επειδή έχει ευρύτερη νομιμοποίηση λόγω της άμεσης εκλογής της από τον λαό⁸². Η άμεση νομιμοποίησή της εξηγεί και το ότι οι αρμοδιότητές της δεν περιορίζονται ρητά μόνο σε όσες αναφέρει το Σύνταγμα, όπως συμβαίνει με τον ΠτΔ (άρθρο 50), αλλά εκτείνονται σε όλες τις αρμοδιότητες που απορρέουν από την κομβική θέση της στο δημοκρατικό πολίτευμα⁸³. Επίσης, η πρωταρχική θέση της Βουλής στη θεσμική οργάνωση του Πολιτεύματος έναντι των άλλων άμεσων οργάνων της Πολιτείας, η οποία οφείλεται στην άμεση νομιμοποίησή της από τον λαό, προκύπτει και από τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αυτονομία της όσον αφορά την οργάνωση και λειτουργία της (άρθρο 65 Σ.), αυτονομία η οποία δεν επιφυλάσσεται για κανένα άλλο όργανο. Η οργάνωση και λειτουργία των υπόλοιπων οργάνων της πολιτείας γίνεται με βάση κανόνες που θεσπίζονται από τη Βουλή⁸⁴.

- 30 Στο Σύνταγμα του 1975 επανέρχεται (με μια σημαντική προσθήκη) επίσης η διατύπωση που υπήρχε στο Σύνταγμα της Τροιζήνας και στο Σύνταγμα του 1927 σχετικά με τον λόγο ύπαρξης των εξουσιών. Στα υπόλοιπα Συντάγματα της Ελλάδος υπήρχε αναφορά στο έθνος ως πηγή των εξουσιών με αξιωματικό τρόπο. Μόνο στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (στο άρθρο 5) και το Σύνταγμα του 1927 (στο άρθρο 2) προσδιορίζονταν ότι οι εξουσίες υπάρχουν υπέρ του έθνους, αποκτούσε δηλαδή η πηγή των εξουσιών και μια υπαρξιακή διάσταση. Στο Σύνταγμα του 1975 εμφανίζεται εκ νέου αυτή η διάσταση με την αντικατάσταση του έθνους από τον λαό ως αποκλειστικής πλέον πηγής όλων των εξουσιών, αλλά και ως λόγου ύπαρξης των εξουσιών μαζί με το έθνος. Δεν είναι προφανώς τυχαίο ότι τα προηγούμενα Συντάγματα τα οποία εμπεριείχαν αυτή τη ρήτρα (οι εξουσίες υπάρχουν) ήταν το Σύνταγμα της Α' και το Σύνταγμα της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, έστω και εάν στα δύο προηγούμενα η αναφορά ήταν στο έθνος. Το κρίσιμο όμως στοιχείο είναι ότι η ενσωμάτωση μιας τέτοιας

⁸² Α. Μάνεσης, *Αι Εγγυήσεις*, ό.π., σελ. 90-92.

⁸³ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 508.

⁸⁴ Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 396 κ.ε.: Κ. Χρυσόγονος, *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, 2022, σελ. 224-225.

ρήτρας στο Σύνταγμα προσθέτει δίπλα στην πηγή των εξουσιών και τον σκοπό που πρέπει να εξυπηρετούν οι εξουσίες⁸⁵. Η χρήση του ρήματος «υπάρχουν» αντιδιαστέλλει τον τρόπο άσκησης των εν λόγω εξουσιών από τον σκοπό της άσκησής τους. Υπό αυτή τη ρήτρα, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να λειτουργεί με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να εκπληρώνει όσο το δυνατόν πληρέστερα τη δυνατότητα αυτοκυβέρνησης του λαού⁸⁶. Συνεπώς η ρήτρα αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία ως ερμηνευτική αρχή που πρέπει να διέπει την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων που καθορίζουν τις αρμοδιότητες των οργάνων της Πολιτείας⁸⁷.

Εκτός από τον λαό οι εξουσίες σύμφωνα με το Σύνταγμα υπάρχουν και υπέρ 31 του έθνους. Μάλιστα στο Σύνταγμα του 1975 το έθνος δεν αποτελεί πλέον την πηγή των εξουσιών όπως στα προηγούμενα Συντάγματα, καθώς η διατύπωση της διάταξης δεν περιέχει τη ρήτρα «άπασσαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του έθνους». Πηγή των εξουσιών είναι μόνο ο λαός όπως έχει ήδη αναφερθεί. Με αυτό τον τρόπο όμως το έθνος μετατρέπεται από πηγή σε σκοπό της άσκησης των εξουσιών⁸⁸. Παρά την αντίθετη άποψη της νομολογίας (Ολ. ΣτΕ 460/2013), η ρήτρα δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δεσμεύει λειτουργικά άλλες συνταγματικές διατάξεις ωθώντας σε μια εθνοκεντρική ερμηνεία τους⁸⁹. Μια ερμηνεία της ρήτρας η οποία θα συνηγορούσε υπέρ της λειτουργικής δέσμευσης άλλων συνταγματικών διατάξεων από το περιεχόμενό της θα προσέδιδε στον λαό μια στατική διάσταση και στη λαϊκή κυριαρχία μια μονιστική διάσταση⁹⁰. Ωστόσο δεν στερείται εντελώς κανονιστικού περιεχομένου. Η ρήτρα υπέρ του έθνους έχει ως πεδίο εφαρμογής τον καθορισμό των σχέσεων μεταξύ του ελληνικού κράτους και του εκτός συνόρων ελληνισμού, εξειδικεύεται δε στην υποχρέωση μέριμνας για τους απόδημους που εμπεριέχεται στο άρθρο 108 παρ. 1 εδ α' και β' Σ.⁹¹.

Η τρίτη ρήτρα που εμπεριέχεται στο άρθρο 1 παρ. 3 Σ. αφορά τον τρόπο άσκησης των εξουσιών. Σύμφωνα με τη διατύπωση της διάταξης όλες οι εξουσίες ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα. Η σημασία αυτής της ρήτρας είναι ότι θέ- 32

⁸⁵ Γ. Κασιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 209.

⁸⁶ Ibidem, σελ. 212.

⁸⁷ Ibidem, σελ. 217.

⁸⁸ Ibidem, σελ. 218.

⁸⁹ Βλ. κατωτέρω νομολογία υπό 5.

⁹⁰ Βλ. Γ. Κασιμάτης, *Συνταγματικό Δίκαιο II, Οι Λειτουργίες του κράτους*, τχ. α, 1985 σελ. 92.

⁹¹ Ibidem, σελ. 218-220.

τει μια αρχή που προσδιορίζει ένα βασικό χαρακτηριστικό της συνταγματικής δημοκρατίας, στοιχείο της οποίας είναι η οριοθέτηση της εξουσίας με δεσμευτικούς κανόνες δικαίου⁹². Η οριοθέτηση της εξουσίας σύμφωνα με δεσμευτικούς κανόνες, οι οποίοι καθορίζουν τα όρια άσκησης των εξουσιών από τα όργανα της Πολιτείας, συνδέεται καταστατικά με την έννοια του Συνταγματισμού⁹³. Η οριοθέτηση της πολιτικής εξουσίας είναι σύστοιχη με την αντι-πλειοψηφική εκδοχή της δημοκρατίας, η οποία αναγνωρίζει ως όριο της αρχής της πλειοψηφίας την προστασία της ετερότητας και του πλουραλισμού⁹⁴. Η ρήτρα της οριοθετημένης εξουσίας εξειδικεύεται στο Σύνταγμα με τις διατάξεις που αφορούν τον αυστηρό χαρακτήρα του ελληνικού Συντάγματος (άρθρο 110) και τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων⁹⁵.

- 33 Με αναφορά στη σχετική διάταξη του Συντάγματος του 1952 (άρθρο 21), ο Αριστόβουλος Μάνεσης αναδεικνύει μια σημαντική διάσταση της σχετικής ρήτρας. Η ρήτρα αυτή διασφαλίζει ότι ακόμη και η λαϊκή κυριαρχία υπό ένα συνταγματικό καθεστώς ασκείται σύμφωνα με τις προδιαγραφές που έχει θέσει ο λαός κατά την άσκηση της συντακτικής εξουσίας. Σε διαφορετική περίπτωση θα είχαμε υποκατάσταση της συντακτικής (αδέσμευτης) εξουσίας από μια συντεταγμένη (δεσμευμένη) εξουσία, εξέλιξη η οποία θα δημιουργούσε σοβαρό πρόβλημα ασφάλειας δικαίου⁹⁶.
- 34 Ωστόσο, η αναφορά στην ίδια διάταξη του λαού ως πηγή όλων των εξουσιών και του Συντάγματος ως ορίου άσκησης των εξουσιών θέτει το ζήτημα της θέσης του λαού στη συνταγματική δημοκρατία, καθώς ο λαός έχει τη διττή ιδιότητα να αποτελεί φορέα της συντάσσουσας (έστω και πλασματικά) εξουσίας και φορέα συντεταγμένων εξουσιών όταν λειτουργεί ως όργανο της Πολιτείας. Το κρίσιμο λοιπόν ζήτημα είναι εάν ο λαός ως συντεταγμένη εξουσία (όταν δηλαδή λειτουργεί ως όργανο της Πολιτείας) μπορεί να ενεργήσει και ως συντάσσουσα εξουσία, επειδή αναγνωρίζεται από το Σύνταγμα ως η πηγή όλων των εξουσι-

⁹² Για τη διάκριση Συνταγματικής Δημοκρατίας/Συνταγματικού Κράτους, Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 112-115.

⁹³ Εντελώς ενδεικτικά, J. Elster, "Introduction", σε: J. Elster/R. Slagstad, *Constitutionalism and Democracy*, 1993, σελ. 1-17· N. McCormick, "Constitutionalism and Democracy", σε: R. Bellamy (ed), *Theories and Concepts of Politics*, 1993, σελ. 124, 131, 137· και Α. Sajò, *Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism*, 1999, σελ. 55-63.

⁹⁴ Βλ. Α. Μανιτάκη, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 108.

⁹⁵ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 210.

⁹⁶ Α. Μάνεσης, *Αι Εγγυήσεις*, ό.π., σελ. 93-94.

ών. Το ζήτημα αυτό ανακύπτει κυρίως στις συνταγματικές τάξεις στις οποίες η αναθεώρηση του Συντάγματος προϋποθέτει τη συμμετοχή του λαού μέσω δημοψηφίσματος. Όταν ο λαός ενεργεί ως φορέας της αναθεωρητικής λειτουργίας, ακόμη και μέσω δημοψηφίσματος, δεν παύει πάντως να λειτουργεί ως φορέας μιας συντεταγμένης εξουσίας, δηλαδή ως όργανο της Πολιτείας⁹⁷. Ωστόσο, σε κάποιες δικαιοταξίες η άμεση εμπλοκή του λαού στην αναθεωρητική διαδικασία εκλαμβάνεται ως *ultimatum* κριτήριο για την αποδοχή της από τα υπόλοιπα όργανα της Πολιτείας. Μια αποδοχή που μπορεί να έχει είτε τη μορφή της συμμόρφωσης στη ρύθμιση που εμπεριέχει η αναθεωρημένη διάταξη μέσω της εφαρμογής της, είτε στην αποφυγή ελέγχου της επειδή τα δικαστήρια θεωρούν ότι δεν έχουν την αρμοδιότητα να ελέγξουν μια συνταγματική αλλαγή που απορρέει άμεσα από τον λαό⁹⁸.

Μία ουσιαστική αποτίμηση των ορίων της εξουσίας του λαού να αλλάζει το 35
Σύνταγμα δεν μπορεί να γίνει όμως χωρίς την εξέταση του εάν το Σύνταγμα είναι αυστηρό ή ήπιο και της αναθεωρητικής φόρμουλας η οποία προβλέπεται σε κάθε Σύνταγμα, αν δηλαδή προβλέπεται η δυνατότητα αναθεώρησης μέσω δημοψηφίσματος ή όχι⁹⁹. Εάν το Σύνταγμα είναι ήπιο δηλαδή επιτρέπει την αναθεώρηση του συνόλου των διατάξεών του και η διαδικασία αναθεώρησης είναι ένα δημοψήφισμα, τότε το ίδιο το Σύνταγμα επιτρέπει τη μετατροπή μιας συντεταγμένης εξουσίας (της αναθεωρητικής) σε συντάσσουσα/συντακτική εξουσία¹⁰⁰. Όπως μάλιστα αποφάνθηκε το Ανώτατο Δικαστήριο της Κένυας σε μια πρόσφατη απόφασή του¹⁰¹, όταν το ίδιο το Σύνταγμα προβλέπει αυξημένο

⁹⁷ S. Tierney, *Constitutional Referendums: The Theory and Practice of Republican Deliberation*, 2012, σελ. 54.

⁹⁸ Y. Roznai, *We the Limited People? On the People as a Constitutional Organ in Constitutional Amendments*, *Supreme Court Law Review* 2022, σελ. 1, 15-16.

⁹⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αλλαγή του τρόπου εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας στη Γαλλία από έμμεση σε άμεση το 1962 με δημοψήφισμα, μια αλλαγή που τροποποίησε και τη μορφή του Πολιτεύματος. Το δημοψήφισμα προκηρύχθηκε με βάση το άρθρο 11 του Γαλλικού Συντάγματος του 1958 που προέβλεπε στην τότε διατύπωση του ότι ο ΠτΔ μπορούσε να προκαλέσει δημοψήφισμα για νόμο που έχει σχέση με την οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, αντί για το άρθρο 89 Σ., το οποίο προέβλεπε τη δυνατότητα αναθεώρησης του Συντάγματος μέσω δημοψηφίσματος.

¹⁰⁰ Για παράδειγμα το Σύνταγμα της Κένυας προβλέπει τη δυνατότητα αναθεώρησης όλων των διατάξεών του, απαιτεί όμως την έγκριση των αλλαγών με δημοψήφισμα για την ολοκλήρωση της διαδικασίας μόνο όταν η αναθεώρηση αφορά συγκεκριμένες διατάξεις που καθορίζουν τα θεμελιώδη στοιχεία του Πολιτεύματος (άρθρο 255).

¹⁰¹ Petition no 12 of 2021 (Consolidated with Petitions 11 & 13 of 2021 – Building Bridges Initiative

βαθμό δυσκολίας για την αναθεώρηση κάποιων διατάξεων, η οποία δυσκολία εξαρτάται από τις πλειοψηφίες που απαιτούνται για την αναθεώρηση κάθε διάταξης (όπως συμβαίνει με το Σύνταγμα της Κένυας), δεν είναι αναγκαία η προσφυγή στη θεωρία περί ενός υπόρρητου, μη αναθεωρήσιμου πυρήνα του Συντάγματος, γιατί τα διαφορετικά επίπεδα συναίνεσης του λαού στις αλλαγές που απαιτεί το ίδιο το Σύνταγμα ανάλογα με τον θεμελιώδη ή μη χαρακτήρα της υπό αναθεώρηση διάταξης διασφαλίζουν και τη δημοκρατική νομιμοποίηση των αλλαγών, η οποία είναι ικανή συνθήκη για να αποκτήσουν νομική ισχύ.

Στην Ελλάδα πάντως, από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 1 παρ. 3, 44 παρ. 2 και 100 παρ. 2-5 Σ., προκύπτει ότι η διαδικασία του δημοψηφίσματος δεν μπορεί να υποκαταστήσει την αναθεωρητική διαδικασία που προβλέπεται στο άρθρο 110 Σ., σύμφωνα με την οποία η συμμετοχή του λαού εξαντλείται στις εκλογές που μεσολαβούν μεταξύ των δύο Βουλών που επιλαμβάνονται της αναθεώρησης¹⁰². Διαφορετικό ζήτημα είναι εάν είναι δυνατή η εισαγωγή του δημοψηφίσματος στην αναθεωρητική διαδικασία (αντί της παρεμβολής εκλογών και απόφασης δύο διαδοχικών Βουλών) μέσω της αναθεώρησης των διατάξεων του άρθρου 110 παρ. 2-5 Σ. Κατά την ορθότερη άποψη, μια τέτοια δυνατότητα είναι εφικτή εφόσον δεν θίγεται ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος, όπως αυτός καθορίζεται στο άρθρο 110 παρ. 1 Σ.¹⁰³, δηλαδή δεν επιχειρείται μέσω της άμεσης συμμετοχής του λαού η αναθεώρηση του άρθρου 110 παρ. 1 Σ.¹⁰⁴.

IV. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 1 ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

- 36 Η ανάλυση ως προς τη συστηματική ένταξη του άρθρου 1 στο Σύνταγμα επιβάλλει και την ανάλυση της σχέσης του με άλλες συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες επηρεάζουν την εξέταση και αποτίμηση του κανονιστικού του περιεχομένου. Οι διατάξεις αυτές μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι διατάξεις που εξειδικεύουν βασικές έννοιες οι οποίες εμπεριέχονται ρητά ή υπόρρητα από τη διάταξη του άρθρου 1, όπως εί-

– BBI Full Supreme Court Judgment, διαθέσιμη στο [link](#).

¹⁰² Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 344.

¹⁰³ Ibidem, σελ. 345-346.

¹⁰⁴ Δεν θα μπορούσε να αναθεωρηθεί μέσω δημοψηφίσματος το άρθρο 110 παρ. 1 Σ. γιατί τότε θα είχαμε μετατροπή του ελληνικού Συντάγματος από αυστηρό σε ήπιο, άρα αναθεώρηση μιας εκ των βάσεων του Πολιτεύματος, Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 325.

ναι η μορφή του Πολιτεύματος (μέρος τρίτο του Συντάγματος, κεφάλαια Β, Γ, Δ) ή η δημοκρατική αρχή. Συνεπώς, όλες οι διατάξεις οι οποίες εξειδικεύουν τις αρμοδιότητες και τους κανόνες λειτουργίας των άμεσων οργάνων του κράτους που σχετίζονται με τη μορφή του Πολιτεύματος ως Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία. Μια δεύτερη κατηγορία διατάξεων αφορούν τις διατάξεις οι οποίες αναφέρονται άμεσα σε έννοιες που εμπεριέχονται στο κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 1 Σ., όπως είναι το άρθρο 110 παρ. 1 Σ. Κατά το άρθρο 110 παρ. 1 Σ. δεν επιτρέπεται η αναθεώρηση των διατάξεων που αφορούν τη μορφή και τη βάση του Πολιτεύματος. Η μορφή του πολιτεύματος ταυτίζεται με τον συνταγματικά προβλεπόμενο τρόπο ανάδειξης του αρχηγού του κράτους. Συνεπώς δεν μπορεί να αναθεωρηθεί ο αιρετός χαρακτήρας της επιλογής του αρχηγού του κράτους¹⁰⁵. Δεν μπορεί επίσης να αναθεωρηθούν τα χαρακτηριστικά της εκλογής του αρχηγού του κράτους τα οποία καθιστούν το Πολίτευμα Προεδρευομένη και όχι Προεδρική ή ημι-προεδρική Δημοκρατία¹⁰⁶. Επίσης δεν μπορούν να αναθεωρηθούν τα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος που παραπέμπουν στον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης που κατοχυρώνει το ελληνικό Σύνταγμα. Δεν επιτρέπεται δηλαδή να αντικατασταθεί η κοινοβουλευτική δημοκρατία με το Πολίτευμα της κυβερνώσας Βουλής ακόμη και εάν το τελευταίο εμπίπτει στα αντιπροσωπευτικά συστήματα διακυβέρνησης. Ούτε θα μπορούσαν να αναθεωρηθούν οι διατάξεις που προσδιορίζουν τα ειδικότερα στοιχεία της κοινοβουλευτικής αρχής, όπως είναι η εξάρτηση της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής ή η δυνατότητα κοινοβουλευτικού ελέγχου της Κυβέρνησης¹⁰⁷.

Όσον αφορά τη βάση του Πολιτεύματος, παγίως η συνταγματική θεωρία δέχεται ότι εντοπίζεται στη δημοκρατική μορφή του Πολιτεύματος¹⁰⁸. Συνεπώς, δεν μπορούν να αναθεωρηθούν οι διατάξεις που προσδιορίζουν τον λαό ως ύπατο θεμέλιο του Πολιτεύματος όπως είναι η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 2 Σ. και η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 εδ. α'. Στον βαθμό δε που η δημοκρατική μορφή

¹⁰⁵ Ούτε άλλα χαρακτηριστικά που είναι σύμφυτα με τον αιρετό χαρακτήρα της επιλογής όπως είναι το ορισμένο χρονικό διάστημα της θητείας του ΠτΔ. Συνεπώς μια αναθεώρηση που θα καθιστούσε τον ΠτΔ ισόβιο θα παραβίαζε τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης. Γ. Κασσιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 100.

¹⁰⁶ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 49.

¹⁰⁷ Γ. Κασσιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 99.

¹⁰⁸ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 297-298.

του πολιτεύματος υλοποιείται πρωταρχικά μέσω της αντιπροσωπευτικής αρχής, δεν θα μπορούσε να αντικατασταθεί το υπάρχον σύστημα νομοθέτησης από ένα άλλο ακόμη και εάν ήταν ένα σύστημα που έχει δημοκρατική νομιμοποίηση (π.χ. υποκατάσταση της Βουλής με ένα σύστημα νομοθέτησης μέσω λαϊκής πρωτοβουλίας και δημοψηφισμάτων)¹⁰⁹. Ούτε θα μπορούσε να καταργηθεί η διαμεσολάβηση των κομμάτων στην εκλογή των αντιπροσώπων και να αντικατασταθεί από ένα σύστημα εκλογής ανεξάρτητων υποψηφίων χωρίς κομματική ένταση, καθώς η αντιπροσωπευτική δημοκρατία λειτουργεί δια του θεσμού των κομμάτων¹¹⁰. Ο πρωταρχικός χαρακτήρας της Βουλής στο αντιπροσωπευτικό σύστημα επιβάλλει επίσης τη μη αναθεώρηση των διατάξεων που επιβεβαιώνουν αυτό τον χαρακτήρα, όπως είναι η διάταξη περί οργανωτικής αυτονομίας της Βουλής (άρθρο 65 Σ.)¹¹¹.

- 38 Τέλος, θα μπορούσαν να αναφερθούν και άλλες δύο διατάξεις του ελληνικού Συντάγματος, οι οποίες αν και δε συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το άρθρο 1 Σ. αναδεικνύουν τη σημασία του για τη συνταγματική οργάνωση της Ελληνικής Πολιτείας. Πρόκειται για διατάξεις οι οποίες μαζί με το άρθρο 110 Σ. και το άρθρο 1 παρ. 3 Σ. συνιστούν ένα πλέγμα γενικών εγγυήσεων τηρήσεως του Συντάγματος.
- 39 Η πρώτη διάταξη είναι το άρθρο 48 Σ. η οποία αφορά την κατάσταση πολιορκίας. Ο τρόπος που διαρθρώνεται η σχετική διαδικασία στο άρθρο 48 Σ. μετά την αναθεώρηση του 1986 αλλά και τα όρια που θέτει η διάταξη ως προς το

¹⁰⁹ Ο θεσμός του δημοψηφίσματος όπως έχει κατοχυρωθεί στο Σύνταγμα του 1975 δρα συμπληρωματικά ως προς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία καθώς το δημοψήφισμα για κρίσιμα εθνικά θέματα είναι συμβουλευτικό ενώ το δημοψήφισμα που αφορά ψηφισμένο νομοσχέδιο προϋποθέτει πρόταση των 2/5 του συνόλου των βουλευτών και απόφαση των 3/5 του συνόλου. Η αντιπροσωπευτική αρχή καίτοι δε διατυπώνεται ρητά στο άρθρο 1 Σ. αποτελεί στοιχείο της μορφής του Πολιτεύματος και άρα δεν είναι αναθεωρήσιμη. Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 289.

¹¹⁰ Παρότι η λειτουργία των κομμάτων θεωρείται αναπόσπαστο κομμάτι της αντιπροσωπευτικής μορφής του δημοκρατικού πολιτεύματος, έχουν εμφανιστεί και μορφές μη-κομματικής δημοκρατίας όπως είναι το εκλογικό σύστημα της Ουγκάντας, σύμφωνα με το οποίο στις εκλογές μπορούν να συμμετέχουν μόνο ανεξάρτητοι υποψήφιοι καίτοι τα κόμματα δεν έχουν καταργηθεί και λειτουργούν. Ο λόγος υιοθέτησης αυτού του συστήματος είναι ότι σε πολύ μεγάλο βαθμό τα κόμματα στην Ουγκάντα έχουν αμιγώς φυλετική βάση με αποτέλεσμα η δράση τους να εντείνει τις φυλετικές διαιρέσεις οι οποίες έχουν οδηγήσει σε μια σειρά από εμφυλίου πολέμους, G. Carbone, *Political Parties in a 'No-Party Democracy' Hegemony and Opposition Under 'Movement Democracy' in Uganda*, Party Politics 9/4 2003, σελ. 485-501.

¹¹¹ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 298-299.

εύρος της αναστολής επιμέρους και ρητά αναφερόμενων σε αυτή διατάξεων, επιβεβαιώνει αφενός τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του Πολιτεύματος και αφετέρου ότι μέσω της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας δεν επιτρέπεται η ολική αναστολή του Πολιτεύματος¹¹².

Όσον αφορά τη διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. θα πρέπει να επισημανθεί ότι 40 το δικαίωμα αντίστασης ανεξάρτητα από το εάν το εκλάβουμε ως ατομικό δικαίωμα, συλλογικό δικαίωμα του ελληνικού λαού ή εξουσία του λαού δεν παύει να ασκείται σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 εδ. 3 του Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό, ασκούνται όμως όπως ορίζει το Σύνταγμα. Συνεπώς, είτε ως δικαίωμα είτε ως εξουσία μπορεί να ασκηθεί μόνο υπό τις προϋποθέσεις που θέτει το ίδιο το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. Αποσκοπεί δε στη διατήρηση της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης ως συντεταγμένης δηλαδή οριοθετημένης εξουσίας και όχι στην ανατροπή της. Πρόκειται για ένα συντηρητικό δικαίωμα¹¹³. Στον βαθμό επίσης που ο λαός αναγορεύεται σε ύπατο εγγυητή της συνταγματικής νομιμότητας, δηλαδή σε εγγυητή της δυνατότητάς του να είναι πολιτικά αυτεξούσιος, μπορούμε να εντοπίσουμε μια σύνδεση μεταξύ του άρθρου 1 παρ. 2 Σ., η οποία ορίζει ότι θεμέλιο του Πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία και του άρθρου 120 παρ. 4¹¹⁴. Τέλος, το άρθρο 1 παρ. 3 εδ. α' Σ., το οποίο ορίζει ότι η πηγή όλων των εξουσιών είναι ο λαός συνδέεται με το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. υπό την εξής έννοια. Η αναφορά στον λαό ως πηγή όλων των εξουσιών είναι μια επιτελεστική εκφορά που αποσκοπεί να συγκροτήσει αναδρομικά το συντακτικό υποκείμενο, δηλαδή τον φορέα της συντακτικής εξουσίας. Η εξουσία σύνταξης ενός Συντάγματος μεταπίπτει από πραγματικό γεγονός σε πράξη σύνταξης της πολιτείας μέσω μιας διακήρυξης με την οποία τα υποκείμενα σύνταξης του Συντάγματος αποκτούν την ιδιότητα του φορέα της συντακτικής εξουσίας¹¹⁵. Στο ελληνικό Σύνταγμα η αναγνώριση του λαού ως πηγή όλων των εξουσιών επιτελεί αυτό τον ρόλο. Η αναφορά δε στον λαό ως θεματοφύλακα του Συντάγματος στο άρθρο 120 παρ. 4, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος, σημαίνει ότι το δικαίωμα

¹¹² Γ. Κασσιμάτης, *Οι Βάσεις του Πολιτεύματος*, ό.π., σελ. 100-101.

¹¹³ Φ. Σπυρόπουλος, *Το Δικαίωμα Αντίστασης*, 2022, σελ. 73.

¹¹⁴ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 481.

¹¹⁵ Για τις επιτελεστικές εκφορές και τη σημασία τους στη συγκρότηση του συντακτικού υποκειμένου, J. Derrida, *Declarations of Independence*, *New Political Science* 1986, σελ. 7, 9-10· F. Lyotard, *The Different: Phrases in Dispute*, σελ. 118, 145.

αντίστασης μπορεί να ιδωθεί και υπό το πρίσμα μιας μορφής «αποτρεπτικής» συντακτικής εξουσίας, υπό την έννοια της «αμυντικής» υπεράσπισης της συντακτικής εξουσίας που δημιουργήσε το υφιστάμενο Σύνταγμα¹¹⁶.

V. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

- 41 Το άρθρο 1 Σ. έχει αυτόνομο κανονιστικό περιεχόμενο, ωστόσο οι βασικές αρχές που κατοχυρώνει εξειδικεύονται σε πληθώρα ειδικότερων διατάξεων του Συντάγματος, οι οποίες και αποτελούν το άμεσο έρεισμα για τη θέσπιση διατάξεων του κοινού νόμου. Συνεπώς, η κοινή νομοθεσία η οποία ρυθμίζει θέματα που άπτονται του άρθρου 1 Σ., όπως είναι η εκλογική νομοθεσία, οι αρμοδιότητες των άμεσων οργάνων της πολιτείας ή ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας που προσδιορίζει τα προσόντα του Έλληνα πολίτη, έχει ως άμεση πηγή αναφοράς κάποια άλλη ειδικότερη διάταξη του Συντάγματος.

VI. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- 42 Η νομολογία η οποία αφορά άμεσα το άρθρο 1 Σ. ως θεμέλιο της δικανικής κρίσης δεν είναι εκτεταμένη. Η πρώτη κατηγορία υποθέσεων αφορά τη σύσταση των φιλοβασιλικών σωματείων. Τα ελληνικά δικαστήρια με μια σειρά από αποφάσεις έκριναν ότι η σύσταση φιλοβασιλικών σωματείων αντίκειται στο Σύνταγμα επικαλούμενα, εκτός των διατάξεων των άρθρων 1 και 110 Σ., και τις διατάξεις του άρθρου 120 παρ. 2, 3 και 4 Σ. Σύμφωνα με το σκεπτικό των αποφάσεων από το πλέγμα των ανωτέρω διατάξεων προκύπτει ότι το ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνει το Πολίτευμα της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας και άρα δεν είναι δυνατή η σύσταση σωματείων που έχουν ως σκοπό την αλλαγή του Πολιτεύματος. Αντιμετωπίζουν δηλαδή το άρθρο 1 Σ. ως μια πηγή περιορισμών του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 12 Σ., αγνοώντας τη νομική φύση του σχετικού δικαιώματος ως ατομικού δικαιώματος συλλογικής δράσης, δηλαδή ενός δικαιώματος το οποίο κατοχυρώνει για τους φορείς του μια σφαίρα ελεύθερης από κρατικές παρεμβάσεις δράσης, στον βαθμό που δεν προβαίνουν σε πράξεις κατάλυσης του Συντάγματος, όπως απαιτεί το άρθρο 120 παρ. 3 και 4 Σ.¹¹⁷.

¹¹⁶ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 478.

¹¹⁷ Βλ. Πρθεσ 1344/1975, ΠρΑθ 447/1976 [ΤοΣ 2/1976, σελ. 254, 517 αντίστοιχα, ΕφΑθ 299/1978 [ΤοΣ 4/1978, σελ. 559]. Οι αποφάσεις αυτές θεώρησαν ως παράνομο τον σκοπό των υπό σύσταση

Άλλες υποθέσεις στις οποίες έγινε αναφορά στο άρθρο 1 Σ. είναι οι ακόλουθες: Η Ολ. ΣτΕ 460/2013¹¹⁸. Σύμφωνα με την πλειοψηφούσα γνώμη, από τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 Σ., προκύπτει ότι το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε ως εθνικό κράτος με ορισμένο πολιτιστικό υπόβαθρο. Συνεπώς, εάν ο νομοθέτης δεν λαμβάνει υπόψη του αυτά τα στοιχεία κατά τον καθορισμό των στοιχείων απονομής ιθαγένειας σε αλλοδαπούς, επεμβαίνει αυθαίρετα στη σύνθεση του λαού, δηλαδή στη σύνθεση του ανώτατου οργάνου της πολιτείας (σκ. 6). Συνεπώς η συγκεκριμένη ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 3 επιβάλλει και μια συγκεκριμένη ερμηνεία της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 4 παρ. 3 εδ. α' Σ., η οποία ορίζει ότι ο προσδιορισμός των κριτηρίων της ιθαγένειας εμπίπτει στην αρμοδιότητα του νομοθέτη χωρίς να ορίζει η ίδια η διάταξη τα κριτήρια. Συνεπώς, κατά την πλειοψηφία, εάν ο νόμος χρησιμοποιεί απλώς τυπικά κριτήρια για την απονομή της ιθαγένειας τα οποία δεν παραπέμπουν στα ουσιαστικά κριτήρια συμμετοχής σε μια πολιτική κοινότητα με συγκεκριμένη εθνική ιδιοπροσωπία δεν είναι σύμφωνος με το Σύνταγμα (σκέψη 10). Αντίθετα η μειοψηφούσα γνώμη εκκινεί από τη διαπίστωση ότι ο νομικός δεσμός της ιθαγένειας αφορά τη σχέση ενός ατόμου με το κράτος και όχι το έθνος. Με αναγωγή επίσης στη συνταγματική ιστορία των σχετικών με την ιθαγένεια διατάξεων των ελληνικών Συνταγμάτων κρίνει ότι οι έννοιες του έθνους και του λαού είναι διακριτές. Για τον λόγο αυτό ο έλεγχος συνταγματικότητας των επιλογών του νομοθέτη πρέπει να είναι οριακός, να περιορίζεται δηλαδή στην εξακρίβωση μόνο πρόδηλων σφαλμάτων, διότι αλλιώς ο δικαστής θα υποκαθιστούσε τον νομοθέτη (σκέψη 6). Με βάση αυτό το σκεπτικό η μειοψηφία έκρινε ότι ένας νόμος ο οποίος θέτει τυπικά κριτήρια απονομής της ελληνικής ιθαγένειας σε αλλοδαπούς δεν είναι αντίθετος στο Σύνταγμα εφόσον δεν πάσχει από πρόδηλα σφάλματα (σκέψη 10). Όσον δε αφορά το ζήτημα της ευχέρειας ή μη του νομοθέτη να επιτρέψει στους αλλοδαπούς τρίτων χωρών να ψηφίζουν στις εκλογές για τους ΟΤΑ, η πλειοψηφούσα γνώμη έκρινε ότι ο λαός ως ανώτατο όργανο του κράτους συντίθεται μόνο από Έλληνες πολίτες και συνεπώς ένας νόμος που χορηγεί σχετικό δικαίωμα σε αλλοδαπούς τρίτων χωρών είναι αντισυνταγματικός (σκέψεις 12, 13, 14). Αντίθετα, η μειοψηφούσα γνώμη έκρινε ότι από τη συνδυαστική ερμηνεία

φιλοβασιλικών σωματείων και απέρριψαν τις σχετικές αιτήσεις για έγκριση του καταστατικού τους. Για το ζήτημα των φιλοβασιλικών σωματείων, Κ. Μαυριάς, *Το Δικαίωμα Συλλογικής Εκφράσεως Πολιτικών Ιδεών και το Απαρβίαστο της Μορφής του Πολιτεύματος*, ΤοΣ 2/1976, σελ. 631.

¹¹⁸ Δημοσιευμένη με σχόλιο του Γ. Κατρούγκαλου, ΘΠΔΔ 1/2013, σελ. 20.

των άρθρων 51 παρ. 3 Σ. και 102 παρ. 2 εδ. β', προκύπτει ότι η κτήση της ελληνικής ιθαγένειας ως προϋπόθεση για την αναγνώριση εκλογικών δικαιωμάτων υφίσταται μόνο για τις βουλευτικές εκλογές (σκέψεις 12, 13, 14)¹¹⁹.

- 45 Η 460/2013 απόφαση της Ολομέλειας συνιστά μια σχετική βελτίωση του σκεπτικού της παραπεμπτικής απόφασης 350/2011 του Δ' τμήματος, η οποία έκρινε ότι οι συνταγματικές επιταγές του άρθρου 1 παρ. 3 του Συντάγματος επιβάλλουν την επιλογή του *jus sanguinis* ως τρόπο κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας. Ωστόσο, και η Ολ. ΣτΕ 460/2013 εξακολουθεί να επιχειρεί μια σύνδεση της έννοιας του λαού με αντικειμενικά στοιχεία τα οποία ταυτίζει με το έθνος. Πέρα από το ζήτημα εάν τέτοια αντικειμενικά στοιχεία μπορούν να ανευρεθούν στο κείμενο του Συντάγματος ή στη συνταγματική πρακτική¹²⁰, η ερμηνεία αυτή που αποδίδει στον λαό αναλλοίωτα στον χρόνο χαρακτηριστικά καθιστώντας τον μια έννοια στατική και όχι δυναμική περιορίζει υπερβολικά την ευχέρεια της Βουλής να νομοθετεί ελεύθερα επί του θέματος της ιθαγένειας όπως προβλέπει το άρθρο 4 παρ. 3 εδ. α'. Όσον δε αφορά την ερμηνεία των διατάξεων που αφορούν τη δυνατότητα συμμετοχής αλλοδαπών τρίτων χωρών στις εκλογές για τους ΟΤΑ, η πλειοψηφούσα γνώμη δεν λαμβάνει υπόψη της τον «ανοιχτό» χαρακτήρα της δημοκρατικής αρχής, ο οποίος επιβάλλει να δίδεται έμφαση στην ευρύτερη δυνατή δημοκρατική νομιμοποίηση των σωμάτων που αποφασίζουν παρά στα κριτήρια συγκρότησής τους, ιδίως όταν η ίδια η συνταγματική διάταξη επιτρέπει περισσότερες από μια ερμηνείες¹²¹.

- 46 Αξίζει επίσης να αναφερθούν και οι εξής αποφάσεις:

- 47 Η ΣτΕ Ολ. 3700/1974, η οποία έκρινε ότι η Πολιτική Κυβέρνηση που ανάλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας μετά την πτώση της δικτατορίας και άσκησε την εξουσία συνέχεια και αποτελεσματικά υπό την καθολική συναίνεση του λαού έχει την εξουσία να εκδίδει συντακτικές πράξεις, να ασκεί δηλαδή συντακτική εξουσία λόγω της συγκρότησής της με τρόπο που έστω και έμμεσα παρέπεμπε στον λαό.

¹¹⁹ Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η άποψη της μειοψηφίας ως προς το πρώτο ζήτημα βρίσκει έρεισμα και στη βούληση του συντακτικού νομοθέτη. Σύμφωνα με τον εισηγητή της πλειοψηφίας Δ. Παπασπύρου στη συζήτηση της Ολομέλειας της επιτροπής για τη σύνταξη του Συντάγματος, με τη διάταξη του άρθρου 4 παρ. 3 αναγνωρίζεται «*απόλυτως ελευθερία του νομοθέτου προς καθορισμό της κτήσεως και απώλειας της ελληνικής ιθαγένειας*», Πρακτικά, 1975, ό.π., σελ. 359-360.

¹²⁰ Γ. Καραβοκύρης, *Η Ιθαγένεια, το Έθνος και το Κράτος Δικαίου*, σχόλιο στην ΣτΕ 350/2011, ΕφημΔΔ 2011, σελ. 77, 80-81.

¹²¹ Για το ζήτημα της ψήφου των αλλοδαπών στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση βλ. Ι. Καμτσίδου, *Η Δημοκρατία και οι Άλλοι*, ό.π., σελ. 135-167.

Η ΣτΕ Ολ. 1937/1988, η οποία έκρινε ότι το ζήτημα της βασιλικής περιουσίας επιλύθηκε με την απόφαση του ελληνικού λαού στο σχετικό δημοψήφισμα, η οποία αποτυπώνεται στη σχετική με τη μορφή του Πολιτεύματος συνταγματική διάταξη¹²².

Η ΣτΕ Ολ. 1934/1998, η οποία έκρινε ότι δεν είναι επιτρεπτή η ανάθεση αρμοδιοτήτων επιβολής κυρώσεων και βεβαίωσης παραβάσεων σε ιδιώτες, γιατί η αστυνομική εξουσία ως δημόσια εξουσία απορρέει από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Σε μεταγενέστερες πάντως αποφάσεις το ΣτΕ διακρίνει μεταξύ εκχώρησης αρμοδιοτήτων ελέγχου και καθεαυτών αστυνομικών αρμοδιοτήτων, όπως είναι η σύλληψη ή βεβαίωση παραβάσεων (ΣτΕ 3946/2002, έλεγχος από ιδιωτικές εταιρείες των επιβατών στα αεροδρόμια).

Η ΑΕΔ 1/2009 η οποία έκρινε ότι η διάταξη της παρ. 10 του άρθρου 72 του ΠΔ 96/2007 που ορίζει ότι: *«10. Δεν λαμβάνεται υπόψη σταυρός προτίμησης, εάν ο πρόεδρος της εφορευτικής επιτροπής ή ο διευθύνων τις εργασίες της δεν έχει μονογράψει στο ψηφοδέλτιο παραπλεύρως του σταυρού προτιμήσεως και δεν έχει αναγράψει στο ψηφοδέλτιο ολογράφως το συνολικό αριθμό σταυρών προτιμήσεως, που σημειώθηκαν σε αυτό. Σε αυτήν την περίπτωση το ψηφοδέλτιο προσμετράται υπέρ του συνδυασμού»* είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα, επειδή έχει σκοπό να αποτρέψει την προσθήκη σταυρών προτιμήσεως στα ψηφοδέλτια μετά το άνοιγμα των φακέλων, ώστε να διασφαλισθεί η ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θελήσεως και, συνεπώς, είναι σύμφωνη με τα άρθρα 1 παρ. 2 και 52 του Συντάγματος.

VII. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το άρθρο 1 Σ. ορίζει τη μορφή του Πολιτεύματος, τις οργανωτικές βάσεις του Πολιτεύματος και τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος. Όπως έχει ήδη αναλυθεί, όλες οι διατάξεις του άρθρου 1 έχουν κανονιστική αυτοτέλεια και αναπτύσσουν αυτόνομα το κανονιστικό τους περιεχόμενο, λειτουργούν δε επικουρικά και ως ερμηνευτικές αρχές για τις επιμέρους συνταγματικές διατάξεις που εξειδικεύουν το περιεχόμενό τους.

Όσον αφορά το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 1 Σ., ένα ζήτημα το οποίο απασχόλησε έντονα τη συνταγματική θεωρία τα τελευταία χρόνια είναι εάν οι

¹²² Το ζήτημα της χορήγησης ή μη αποζημίωσης το οποίο κρίθηκε στο ΕΔΔΑ δεν επηρεάζει τη δικανική κρίση περί της μορφής του Πολιτεύματος και των έννομων συνεπειών που έχει για τα μέλη της πρώην βασιλικής οικογένειας.

επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο σύστημα διακυβέρνησης οδήγησαν σε αλλοιώσεις του Πολιτεύματος¹²³. Μια πρώτη αποτίμηση είναι ότι ειδικά όσον αφορά τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, αυτή επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από εξωγενείς παρεμβάσεις καθώς τα Μνημόνια προσδιόριζαν τη ρυθμιστέα ύλη των νομοσχεδίων. Επηρεάσαν δηλαδή την ελευθερία της Βουλής να νομοθετεί εντός των ορίων που θέτει το Σύνταγμα, η οποία αποτελεί καταστατική συνθήκη της πρωταρχικής θέσης που έχει η Βουλή στο Πολίτευμα. Βέβαια, όπως ορθά επισημαίνεται, η προσαρμογή αυτή της νομοπαραγωγικής διαδικασίας έγινε σύμφωνα με τους κανόνες του ελληνικού Συντάγματος¹²⁴. Ο νομοθέτης χρησιμοποίησε πρακτικές που προβλέπονται ως δυνατότητα στο Ελληνικό Σύνταγμα, όπως είναι οι ΠΝΠ και η κοινοβουλευτική διαδικασία του κατεπείγοντος. Οι πρακτικές αυτές όμως δεν χρησιμοποιήθηκαν ως εξαιρέσεις στην κανονική διαδικασία, όπως προβλέπεται, αλλά έγιναν ο κανόνας για κάποια χρόνια. Το ζήτημα καταρχάς φαίνεται να είναι ποσοτικό και όχι ποιοτικής μεταβολής. Ωστόσο, αν αναλογιστούμε το παράδοξο του Ευβουλίδη, γνωστού ως το σόφισμα του σωρείτη¹²⁵, η ποσότητα επηρεάζει την ποιότητα. Όπως προκύπτει από τις σύγχρονες εξελίξεις σε αρκετές χώρες, η διολίσθηση προς μια ανελεύθερη μορφή δημοκρατίας είναι το αποτέλεσμα σταδιακών συνταγματικών αλλαγών που δρουν σωρευτικά¹²⁶. Απαιτείται λοιπόν περαιτέρω εμπειρική έρευνα για να αποκτήσουμε μια εικόνα των αλλαγών αυτών και του αποτυπώματος που έχουν αφήσει στη λειτουργία του Πολιτεύματος.

¹²³ Ενδεικτικά, Γ. Γεραπετρίτης, *Η Οικονομική κρίση ως στοιχείο απορρύθμισης της ιεραρχίας των πηγών του Δικαίου*, ΝοΒ 2/2012, σελ. 754· Γ. Δρόσος, 2010· Idem, *Συνταγματικά Ζητήματα του Μηχανισμού Δημοσιονομικής Προσαρμογής Προϋπολογισμού της Γενικής Κυβέρνησης*, ΕφημΔΔ 2016, σελ. 138· Ι. Καμτσίδου, *Οικονομική Κρίση, Σύνταγμα και Δημοκρατία*, constitutionalism.gr· Γ. Καραβοκύρης, *Το Μνημόνιο και ο Λόγος περί Κυριαρχίας*, constitutionalism.gr· Ξ. Κοντιάδης, *Οικονομική Κρίση, Κυριαρχία και Συνταγματική Μεταβολή*, ΕφημΔΔ 2012· Φ. Σπυρόπουλος, «Η Λαϊκή Κυριαρχία ιδίως κατά την περίοδο της Οικονομικής Κρίσεως», σε: ΔΣΑ, *Μελέτες επί του μνημονίου*, 2013, σελ. 85-93.

¹²⁴ Ι. Χαρχαλάκη, *Οι Πολιτειακές Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα*, 2019, σελ. 76.

¹²⁵ Ένας κόκκος άμμου δεν αποτελεί σωρό άμμου, κάποια στιγμή όμως οι κόκκοι θα γίνουν σωρός, η ποσότητα δηλαδή θα μεταβάλει και την ποιότητα.

¹²⁶ Y. Roznai, "The Straw that Broke the Constitution Back? Qualitive Quantity in Judicial Review of Constitutional Amendments», σε: A. Linares Cantillo (ed), *Constitutionalism: Old Dilemmas, New Insights*, 2021, σελ. 147, 158-165.